

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ**  
**УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

кафедра історії України, археології та спеціальних  
галузей історичних наук

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**  
**«ГЕНЕЗА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОБРАЗУ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-**  
**САГАЙДАЧНОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ—ХХ СТ.»**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Здобувачки першого  
(бакалаврського) рівня вищої освіти  
Яни ПИЛИПКО

Науковий керівник:  
Іван КУЦІЙ, доктор історичних наук,  
професор кафедри історії України,  
археології та спеціальних галузей  
історичних наук

## ЗМІСТ

|                                                                                                               |    |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| ВСТУП.....                                                                                                    | 3  |
| РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....                                                                | 6  |
| 1.1. Історіографія проблеми .....                                                                             | 6  |
| 1.2. Джерельна база дослідження .....                                                                         | 8  |
| РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ САГАЙДАЧНОГО У РОМАНТИЧНІЙ<br>ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ТА СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ....  | 21 |
| 2.1. «Історія Русів» .....                                                                                    | 21 |
| 2.2. «Історія Малоросії» Миколи Маркевича.....                                                                | 22 |
| 2.3. «Історія малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського .....                                                    | 23 |
| РОЗДІЛ 3. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ, ЯК ДОСЛІДНИК ПОСТАТІ ПЕТРА<br>САГАЙДАЧНОГО .....                                | 26 |
| РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ САГАЙДАЧНОГО У ВІЗІЇ ВОЛОДИМИРА<br>АНТОНОВИЧА .....                                      | 31 |
| РОЗДІЛ 5. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ У НАУКОВІЙ ВІЗІЇ<br>МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО .....                          | 36 |
| РОЗДІЛ 6. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-<br>САГАЙДАЧНОГО ДМИТРОМ ЯВОРНИЦЬКИМ .....                     | 40 |
| РОЗДІЛ 7. ВНЕСОК ДОСЛІДНИКІВ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ У<br>ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО ..... | 44 |
| 7.1 Іван Крип'якевич .....                                                                                    | 44 |
| 7.2 Дмитро Дорошенко .....                                                                                    | 46 |
| РОЗДІЛ 8. СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ ОБРАЗУ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-<br>САГАЙДАЧНОГО В ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ .....    | 50 |
| РОЗДІЛ 9. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОСТАТІ ПЕТРА<br>КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ..... | 55 |
| 9.1 Володимир Голобуцький.....                                                                                | 55 |
| 9.2 Кость Гуслистый.....                                                                                      | 58 |
| ВИСНОВКИ.....                                                                                                 | 62 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....                                                                              | 65 |

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Постать Петра Конашевича-Сагайдачного займає одне з центральних місць в українській історичній пам'яті та національній історіографії. Упродовж XIX–XX ст. образ гетьмана став важливим елементом формування української історичної традиції, а також предметом активних наукових дискусій. Різні покоління істориків трактували діяльність Сагайдачного відповідно до власних методологічних підходів, політичних переконань та ідеологічних обставин часу. Саме тому його постать поступово перетворилася не лише на об'єкт історичного дослідження, а й на своєрідний індикатор розвитку української історичної думки.

Особливо помітними відмінності в інтерпретації діяльності Сагайдачного стали в межах різних історіографічних напрямів. Представники романтичної історіографії розглядали гетьмана переважно як героїчного оборонця православної віри та козацьких традицій. Народницька школа акцентувала увагу на ролі козацтва як виразника інтересів народу, тоді як державницький напрям трактував Сагайдачного насамперед як творця політичної організації та виразника державницьких тенденцій української історії. Водночас представники української діаспорної науки прагнули зберегти національно-державницьке бачення постаті гетьмана та його ролі в історії України.

В сучасних умовах активного переосмислення української історичної пам'яті та боротьби за власний історичний наратив особливого значення набуває дослідження генези історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного. Аналіз підходів різних істориків дозволяє простежити не лише еволюцію поглядів на діяльність гетьмана, а й загальні тенденції розвитку української історіографії XIX–XX ст. Актуальність теми посилюється також необхідністю критичного осмислення ідеологічних впливів на історичну науку та формування цілісного бачення української історичної традиції.

**Об'єктом дослідження** є українська історіографія XIX–XX ст., присвячена постаті Петра Конашевича-Сагайдачного.

**Предметом дослідження** виступає процес формування та еволюції історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного в працях українських істориків XIX–XX ст.

**Метою** дипломної роботи є дослідження генези історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного в українській історіографії XIX–XX ст., а також аналіз особливостей інтерпретації його діяльності представниками різних історіографічних напрямів.

Для реалізації поставленої мети визначено такі завдання:

- з'ясувати стан наукового дослідження проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- дослідити особливості формування образу Сагайдачного в романтичній історіографії;
- проаналізувати інтерпретацію діяльності гетьмана представниками народницького напрямку;
- визначити специфіку державницького бачення постаті Петра Конашевича-Сагайдачного;
- охарактеризувати підходи української діаспорної історіографії до оцінки діяльності гетьмана;
- з'ясувати особливості трактування образу Сагайдачного в радянській історичній науці;
- простежити вплив суспільно-політичних та ідеологічних чинників на формування історіографічного образу гетьмана.
- встановити співвідношення джерельно-наукових та позанаукових (соціокультурних) чинників у генезі історіографічного образу Петра Конашевича Сагайдачного

**Хронологічні рамки** дослідження охоплюють XIX–XX ст. – період становлення та розвитку основних напрямів української історіографії, у межах яких формувався образ Петра Конашевича-Сагайдачного.

**Методологічна основа** дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення, а також спеціальні історичні методи: історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний та історіографічний аналіз, метод контент-аналізу, просопографічний, герменевтичний та біографічний методи.

Насамперед варто зазначити, що, попри значну увагу українських істориків XIX–XX ст. до постаті Петра Конашевича-Сагайдачного та велику кількість праць про нього, досі немає окремого дослідження, у якому було б комплексно проаналізовано історіографію цієї постаті. Саме в цьому полягає **наукова новизна** нашої роботи. Водночас українські історики створили чимало історіографічних оглядів, де розглядалися окремі аспекти формування образу Сагайдачного в історичній науці. Тобто в цьому сенсі історіографії конкретно цієї постаті не існує. Попередні дослідження переважно зосереджувалися на окремих аспектах діяльності гетьмана або характеристиці поглядів конкретних істориків, а в даній роботі здійснено цілісний аналіз еволюції історіографічних інтерпретацій його постаті в межах різних наукових шкіл та ідеологічних систем.

**Практичне значення** роботи полягає у можливості використання її результатів у подальших історіографічних дослідженнях, при підготовці навчальних курсів з історії України та української історіографії, а також у процесі написання наукових і навчально-методичних праць.

**Структура роботи** зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, кількох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

## РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

### 1.1. Історіографія проблеми

Постать Петра Конашевича-Сагайдачного та її висвітлення в українській історіографії XIX–XX ст. неодноразово ставали предметом наукових досліджень. У сучасній українській історіографії значна увага приділяється не лише діяльності самого гетьмана, але й аналізу поглядів тих істориків, які формували його історіографічний образ. Саме тому важливого значення набуває вивчення того, як різні дослідники оцінювали внесок представників романтичного, народницького, державницького та радянського напрямів у формування образу Сагайдачного.

Історіографію проблеми умовно можна поділити на кілька груп: -загальні праці з української історіографії; -монографічні дослідження, присвячені окремим історикам; -наукові статті та історіографічні розвідки, у яких аналізуються погляди конкретних дослідників на постать Сагайдачного та козацьку добу.

Значний внесок у дослідження української історіографії XIX–XX ст. зробили Ярослав Калакура, Леонід Зашкільняк, Ігор Колесник, Валерій Смолій та Віталій Масненко. У своїх працях вони розглядали еволюцію української історичної думки, особливості формування історіографічних шкіл та вплив суспільно-політичних умов на інтерпретацію історичного минулого України. Особливу увагу дослідники приділяли козацькій тематиці та ролі історичних постатей у формуванні національної історичної пам'яті.

Важливе місце у вивченні романтичного напрямку української історіографії посідають праці, присвячені творчості Микола Маркевич, Дмитро Бантиш-Каменський та Михайло Максимович. Дослідники відзначають, що саме представники романтичної історіографії започаткували героїзований образ українського козацтва та сформували традицію сприйняття Сагайдачного як оборонця православної віри й національних інтересів. Зокрема, Олександр Ясь наголошує, що романтична історіографія заклала основи українського

національного історичного наративу, в межах якого козацька доба почала трактуватися як ключовий етап української історії. Сучасні історики також підкреслюють вплив «Історії Русів» на формування романтичного образу козацтва його провідників [63, 65].

Погляди представників народницької школи української історіографії досліджувалися у працях, присвячених творчості Володимир Антонович та Михайло Грушевський. Сучасні дослідники відзначають, що народницька школа вперше зробила акцент на ролі народу як головної рушійної сили історичного процесу. Так, Олександр Гермайзе визначав В. Антоновича як творця української демократичної концепції історії України. Водночас історіографи наголошують, що в працях представників народницького напрямку постать Сагайдачного оцінювалася переважно крізь призму інтересів козацтва та українського народу, а не державотворчих процесів.

Особливе місце в історіографії проблеми займають дослідження, присвячені творчості М. Грушевського. Праці вченого аналізували Любомир Винар, Валерій Смолій, Петро Сохань та інші дослідники. Вони підкреслювали, що М. Грушевський створив цілісну концепцію українського історичного процесу та утвердив окремішність української історичної традиції. На думку сучасних істориків, саме праці Грушевського значною мірою вплинули на подальше трактування діяльності Сагайдачного як одного з провідників українського козацтва та важливої постаті національної історії [53, 54].

Державницький напрям української історіографії також став об'єктом окремих історіографічних досліджень. Науковці відзначають особливу роль Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та Дмитро Яворницький у формуванні модерного державницького образу українського козацтва. Так, Борис Крупницький характеризував Д. Дорошенка як одного з піонерів української державницької історіографії, наголошуючи на його прагненні трактувати історію України через ідею державності. Сучасні дослідники підкреслюють, що саме

державницька школа найбільш послідовно розглядала Сагайдачного як політичного діяча та носія українницьких державотворчих традицій [35].

Вагоме місце у сучасній історіографії займають дослідження творчості Д. Яворницького. Науковці звертають увагу на те, що історик створив один із найяскравіших образів запорозького козацтва в українській історичній науці. У працях сучасних істориків наголошується, що Яворницький поєднав елементи романтичної традиції з науковим підходом до вивчення історії козацтва. Його оцінка козацької доби значною мірою вплинула на подальші дослідження історії українського козацтва та постаті Сагайдачного.

Окремий комплекс досліджень стосується радянської історіографії козацтва. Сучасні історики аналізують праці Володимир Голобуцький та Кость Гуслистый, підкреслюючи суперечливість їхніх підходів. З одного боку, радянські історики були змушені працювати в межах марксистської методології та класового підходу, а з іншого саме в цей період з'явилися масштабні дослідження історії українського козацтва. Як зазначає Віталій Яремчук, В. Голобуцький намагався поєднати офіційні ідеологічні вимоги радянської науки з власними україноцентричними науковими інтересами.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми свідчить, що сучасна українська історична наука приділяє значну увагу дослідженню не лише постаті Петра Конашевича-Сагайдачного, а й еволюції поглядів тих істориків, які формували його історіографічний образ. Водночас більшість праць присвячені окремим історикам або конкретним історіографічним напрямам. Комплексне дослідження генези історіографічного образу Сагайдачного в українській історіографії XIX–XX ст. залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність даної роботи.

## **1.2. Джерельна база дослідження**

Дослідження історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного пов'язане з аналізом розвитку української історичної думки XIX–XX ст. У різні періоди представники романтичного, народницького, державницького та



радянського напрямів по-різному оцінювали роль гетьмана, козацтва та державотворчих процесів в історії України. Важливе значення для дослідження мають праці М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Антоновича, В. Голобуцького та К. Гуслистого. Їхні роботи дають змогу простежити розвиток поглядів на постать Сагайдачного та козацьку добу загалом. Джерельну базу роботи становлять наукові праці, монографії, статті, збірники документів, присвячені діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного й історії українського козацтва.

Епоха романтизму представляє нову фазу у вивченні історії, що охоплює різні сфери мислення та творчості. Романтизм був неоднорідним явищем, характеризувався ідеалізацією минулих «спокійних» періодів історії, зсувом акценту від особистості до спільноти – «народу-нації», що має свої унікальні культурно-психологічні риси, особливо виявлені у мові, традиціях, звичаях, а також в національному самосприйнятті; героїзацією видатних особистостей, здатних розуміти та виражати «волю» народу-нації [26].

Важливим джерелом для розуміння української історичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. слугує «Історія Русів». Спочатку широко поширювалась у рукописах, а 1846 року вона побачила світ друком у Москві завдяки зусиллям О. Бодянського. 1991 року український переклад книги здійснив Іван Драч. [26, с. 245]. «Історія Русів» - це історичний твір, що звеличує українських козаків, як окремий народ з героїчним минулим. Написаний під впливом романтизму, він описує їхні битви, перемоги та поразки. Термін «руси» використовується для позначення українських козаків. З тексту можна зрозуміти, що козаки вважались окремим народом від росіян. Руси зображені як мужні та шляхетні воїни, які здолали польське панування та об'єдналися з Росією через спільну віру та етнічні зв'язки. Проте, як стверджує автор, що козаки, об'єднавшись з Росією були зражені імперією, яка привласнила собі їхню назву «Русь». Мета твору - відновити заслужене визнання для героїчного козацького народу. Цей текст, протягом практично чверті століття, існував лише у формі рукопису та активно

переписувався нащадками козацької старшини, і став одним із найвпливовіших, а, можливо, з погляду Російської імперії, навіть найбільш деструктивним історичним текстом модерної епохи. Історики й досі не можуть домовитися навіть щодо основних фактів про «Історію Русів», зокрема про те, хто її автор. У передмові до «Історії Русів» зазначено, що її написали протягом тривалого часу кілька поколінь православних монахів. На думку історика Сергія Плохія, «Історія Русів» не була свідомим маніфестом єдності між Росією і Україною або виявом раннього українського націоналізму. Він вважає, що цей текст становить спробу нащадків козацької старшини здобути для себе найвигідніші умови входження до імперії. Позаяк імперська влада сумнівалася у дворянському статусі козацької старшини і розпускала залишки козацьких військових формувань, українська шляхта намагалася підкреслити свої історичні досягнення [45, с. 140].

У 1842-1843 роках, Микола Маркевич, український історик, який представляв романтичний напрям, видав у Москві обширну історичну працю під назвою «Історія Малоросії». Це п'ятитомний твір, який включав два томи з текстами та три томи, що містять примітки, описи джерел та інше [40, с. 150]. «Історія Малоросії» є монументальною працею, яка поєднує в собі різні концептуальні та стилістичні напрямки. Вона ґрунтується на автономістсько-патріотичній традиції, успадкованій від козацької старшини, та опирається на романтичні віяння «Історії Русів». Маркевич прагне підкреслити самобутність української землі та її народу, протиставляючи її загальноросійському контексту, який домінував у працях тогочасних істориків. Також «Історія Малоросії» несе в собі елементи пізнього просвітництва. Важливою рисою праці історика є персонологічний підхід до викладу матеріалу. Історію козаччини та наступних століть він описує здебільшого через діяльність гетьманів, роблячи їх центральними героями оповіді. М. Маркевич, подібно до Д. Бантиша-Каменського, надає пріоритет опису зовнішніх історичних подій, зосереджуючись на військово-політичному аспекті. Внутрішнє життя Малоросії описується лише фрагментарно, у вигляді авторських роздумів та відступів від

основної лінії викладу. Загалом, «Історія Малоросії» стала важливим джерелом для вивчення українського минулого та мала значний вплив на формування української національної самосвідомості [62].

Дмитро Бантиш-Каменський, відомий український історик, у 1822 році видав у Москві монументальну працю під назвою «Історія Малої Росії». Ця ґрунтовна праця, яка згодом отримала ще два видання (1830 та 1843 рр.), здобула значну популярність та розпочала жваві дискусії в суспільстві. Історики, публіцисти та літератори того часу активно обговорювали цю працю, даючи їй різні оцінки. Одним із найвідоміших критиків став російський публіцист ХІХ століття В. Белінський. Белінський не визнавав за Україною права на самобутню історію, вважаючи її невід'ємною частиною Росії. Тому він різко критикував працю Д. Бантиш-Каменського, називаючи її «несправжньою». Окрім того, Белінський не погоджувався з періодизацією, яку запропонував історик, зокрема з тим, що 1654 рік (рік Переяславської ради) став поворотним моментом в історії України [18, с. 18]. «Історія Малої Росії» стала справжнім проривом в українській історіографії завдяки своїй науковій ґрунтовності. На відміну від попередніх робіт, як російських, так і українських, праця Бантиш-Каменського базувалася на широкому спектрі архівних джерел, які він вперше ввів до наукового обігу. Цей фактор значно підвищив достовірність та цінність його дослідження, роблячи його незамінним джерелом інформації для вивчення історії України [47, с. 15]. Варто звернути увагу і на іншого представника даного напрямку - Михайла Максимовича. Він вважається одним з найвідоміших представників української романтичної історіографії, а також природником та гуманітарієм. Його світогляд та погляди, переважно, розглядаються в контексті інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, особливо натурфілософії Фрідріха фон Шеллінга. Зокрема, російський історик Павло Мілюков навіть стверджує, що М. Максимович присвятив себе школі Шеллінга [65, с. 155].

М. Максимович, розпочавши свою дослідницьку діяльність в 30-х роках ХІХ ст., був прихильником романтичного напрямку в українській етнографії та історії. Згодом, протягом 50-60-х років, у його творчості дедалі чіткіше

простежується еволюція в бік науково-критичного методу дослідження джерел. Незважаючи на те, що Максимович не написав жодної ґрунтовної узагальнюючої праці з історії, він вивчав широкий спектр історичних, археологічних та етнографічних проблем. Цей фактор, а також його схильність до аналітичного та критичного мислення, закріпили за ним репутацію одного з найважливіших аналітиків та критиків в українській історіографії [40, с. 210].

Хоча більшість праць історика присвячені історії Київської держави, М. Максимович також вивчав історію козаччини. Особливу увагу він звертав на період XV-XVII століть, в його працях значне місце відводилося проблемам історії козацтва та боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. М. Максимович був першим, хто критично оцінив російські концепції стосовно походження козаччини і переконливо довів, що українське козацтво не було окремим племенем. Історик Д. Багалій відзначав, що М. Максимовичу довелося виконувати важке та невдячне завдання – очищати джерела української історії, переважно літописи та праці, засновані на них, від помилок, хиб та викривлень [40, с. 228].

У цілому, стиль мислення М. Максимовича характеризується поєднанням раціоналізму та романтизму, критично-аналітичним та фрагментарним підходом. Це відображається у його текстах, де поєднуються дослідницькі стратегії природника й гуманітарія, елементи історіософського осмислення, а також жанрові та видові особливості наукових праць. Цей стиль зумовлений різноманіттям дослідницьких, культурних, освітніх практик та інструментарію, які використовував дослідник [65, с. 186].

Окрім романтичного напрямку, в українській історіографії XIX ст. виокремлюється народницький напрямок. Він знаменний тим, що саме в його рамках, серед передової демократично налаштованої інтелігенції, вперше чітко сформулювалася концепція України як «етнічної національності».

Володимир Антонович, один із найвидатніших представників народницького напрямку в українській історіографії, збагатив цю школу думки

власними дослідженнями. Деякі дослідники творчості Антоновича зазначають, що його наукова позиція щодо загального історичного розвитку багато в чому збігається з концепціями французької історіографії епохи формування раціоналізму в філософії та лібералізму в політиці. Сам історик у своїй автобіографії підтверджує цей вплив. Він пише, що на його світогляд глибоко вплинули ідеї французьких філософів XVIII століття, таких як Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо та Франсуа-Марі Аруе (Вольтер), з творами яких він ознайомився ще в юності [29, с. 79-80].

М. Драгоманов та М. Грушевський неодноразово називали В. Антоновича «першим європейцем української історії», акцентуючи на його спрямованості на західноєвропейську наукову думку. Вивчення класиків світової історії відіграло значну роль у формуванні наукових праць В. Антоновича. Його роль як історика чітко визначив О. Гермайзе, який казав, що Володимир Антонович, безсумнівно, є основоположником національно-української демократичної концепції історії України. Його концепція не була завершеною й досконалою, але й тут Антонович проявив себе як оригінальний мислитель, самобутній науковець та творець нових ідей. Саме спроба створити власну, українську концепцію історії України становить головну заслугу Антоновича [56, с. 64].

Державницький напрям в українській історіографії був провідною тенденцією в розвитку української історичної науки протягом 1920–30-х років. Він виник як реакція на потребу України реконструювати своє історичне минуле. Основними передумовами для виникнення цього напрямку були об'єднання етнічних земель, трансформація багатонаціональної держави в національну, консолідація національної еліти та затвердження національної ідентичності. Цей напрям був різновидом наукової рефлексії, яка фіксувала взаємозв'язки між сучасністю та минулим. Хоча окремі дослідники вказують на розмитість меж між державницьким і народницьким напрямами в українській історичній науці початку XX століття, державницький напрям мав особливий акцент на вивченні історії державності України та ролі національної еліти в державотворенні. Також в зазначений період домінував народницький напрям, який вперше чітко

сформулював концепцію України як етнічної національності серед демократично налаштованої інтелігенції [63, 23].

Михайло Грушевський займає виняткове місце в українській історіографії. Він по праву вважається найвидатнішим українським істориком, а за оцінкою Л. Винара, належить до когорти унікальних і знакових постатей української національної історії, формуючи разом із Тарасом Шевченком та Іваном Франком своєрідну «всеукраїнську трійцю» культурного і національно-державного відродження української нації. Наукова спадщина Грушевського налічує понад 2000 бібліографічних одиниць, серед яких переважають історичні, публіцистичні та науково-популярні праці, що охоплюють різні періоди розвитку українського народу. Центральним здобутком вченого є багатотомне видання «Історія України-Руси», в якому найповніше відображені його історіософські погляди [13, с. 29].

Грушевський створив цілісну концепцію української історії як окремої і безперервної історичної традиції, що розвивалась незалежно від російського чи польського історичного наративу. Використовуючи широке коло джерел, залучаючи здобутки суміжних наук: археології, мовознавства, соціології, етнографії, учений сформував багатовимірну та аргументовану інтерпретацію минулого українського народу. Його підходи до періодизації та осмислення історичного процесу істотно відрізнялися від офіційної російської історіографії, що була репрезентована такими посталями, як М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, М. Погодін. Принципово нові погляди на східнослов'янську історію були ним сформульовані у праці «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904), де він критикував імперську схему історичного розвитку [54].

Як засвідчує аналіз історіографічної спадщини М. Грушевського, його творчість пройшла еволюцію: від яскраво виражених народницьких засад до поєднання елементів народницької та державницької парадигм. Така змістова багатогранність дозволяє сучасним дослідникам говорити про інтегративний

характер його історіософії, яка, попри суперечності та критику, залишається наріжним каменем української історичної науки. «Історія України-Руси» справедливо розглядається як одне з найважливіших досягнень української історіографії, синтез наукових знань кінця XIX – початку XX століття (Смолій В., Сохань П.). Ця праця не лише систематизувала українське минуле, а й утвердила окремішність історичного шляху українського народу, що було особливо важливим у контексті боротьби за національну ідентичність [22].

Дмитро Іванович Яворницький – визначний український науковець, який зробив вагомий внесок у розвиток історичної науки, археології, етнографії, археографії та краєзнавства. У своїй дослідницькій діяльності Яворницький зосередив увагу на вивченні історії України, зокрема на дослідженні територій, що належали до колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового.

З метою відновлення історичної пам'яті про запорозьке козацтво Дмитро Яворницький провів масштабну дослідницьку роботу, поєднуючи польові археологічні та етнографічні експедиції з глибоким аналізом архівних матеріалів. Його фундаментальна праця «Історія запорозьких козаків» є результатом системного вивчення історико-географічних, соціальних та культурних аспектів життя запорожців. У першому томі особливу увагу приділено територіям Вольностей Війська Запорозького низового, а також організації Січей, чисельності козацтва, військово-адміністративному устрою, елементам матеріальної культури й повсякденного життя. Автор також розкриває роль козаків у військовій та мирній діяльності, зокрема в аграрній сфері, ремеслах і торгівлі, а також взаємодію із сусідніми народами [59].

Другий том праці «Історія запорозьких козаків» присвячено військово-політичному розвитку запорозького козацтва до 1686 року. Центральним мотивом дослідження є боротьба козаків за збереження релігійних, національних і політичних прав українського народу в умовах протистояння Речі Посполитій, Кримському ханству та Османській імперії. Яворницький висвітлює ключові ідеали запорожців: релігійну свободу, національну гідність, автономію,

традиційні права та вольності, як засадничі елементи історичної пам'яті, втілені також у постатях провідників козацького руху [60].

У символічній системі історичної пам'яті Дмитра Яворницького наявні не лише позитивні образи «своїх», а й опозиційні – «чужих». У його світогляді та науковій спадщині образ «чужого» переважно ототожнювався з Московією-Росією. Вчений послідовно підкреслював глибинні ментальні, культурні та історичні відмінності між українським і російським народами, сприймаючи Росію як ідеологічного та цивілізаційного антагоніста України [52].

Історіографічна спадщина Дмитра Яворницького це не лише глибоке дослідження козацького минулого, а й формування національного історичного наративу, в якому запорозьке козацтво постає як втілення українських ідеалів свободи та самобутності, протиставлених зовнішнім загрозам і культурному чужинству.

Одним з провідних представників державницької школи в українській історіографії є Дмитро Іванович Дорошенко. Як науковець, публіцист, політичний і громадський діяч, він активно формував національно орієнтовану інтерпретацію українського минулого. Дослідник виявляв послідовний інтерес до історії козацтва, розглядаючи його крізь призму формування української державності. Основним фокусом наукової діяльності Дорошенка була проблема тяглості української державницької традиції, яку він послідовно досліджував у працях, присвячених усім етапам національної історії [35].

Найвагомішим внеском Дмитра Дорошенка в українську історіографію вважається праця «Нарис історії України» (1932–1933), яка стала підсумком багаторічних студій вченого. У цьому творі вперше було зроблено спробу інтерпретувати національну історію з чітко виражених державницьких позицій, приділяючи особливу увагу періоду діяльності гетьмана Петра Сагайдачного.

У контексті формування українського козацтва Дорошенко погоджується з рядом висновків Михайла Грушевського щодо соціально-історичних умов, що сприяли його виникненню, однак вносить власні корективи. Він наголошує на



тому, що, попри наявність паралелей з попередніми історичними явищами, козаччина постає як окрема суспільна верства, яка сформувалася лише наприкінці XVI – на початку XVII століття. Цю спільноту відзначали специфічна організація, устрій, звичаї та самобутня культура [42, с. 77].

Історична концепція Дорошенка здобула належне визнання в наукових колах. Його учень, історик Борис Крупницький, у праці «Д. І. Дорошенко – піонер української історичної науки» зазначав, що державницький підхід дослідника найбільше виявляється не в окремих фактах, а в акцентуванні на постійному прагненні до української державності як автономного або незалежного утворення. На думку Крупницького, у працях Дорошенка ключове місце займає не просто національне, а передусім державницьке осмислення історичних постатей і подій, де герої постають як творці політичної суб'єктності українського народу [41, с. 206].

Таким чином, творчість Дмитра Дорошенка становить важливу складову в розбудові української національної історичної думки, насамперед у напрямі осмислення минулого через ідею державності як фундаментального чинника історичного розвитку.

Ще однією ключовою постаттю, що стояла біля витоків формування державницького напрямку в українській історіографії, є Іван Петрович Крип'якевич – видатний український історик, археолог, історіограф та історіософ, який охоплював своєю науковою діяльністю практично всі сфери історії України. Його багатогранний науковий доробок став важливою складовою національної історичної думки XX століття [19, с. 130].

Протягом життя І. Крип'якевич опублікував понад 600 наукових праць, однак значна частина з них залишилась розпорошеною по численних щорічниках, часописах, газетах, календарях і популярних виданнях. Така фрагментарність публікацій значною мірою пояснюється складними умовами, в яких працювали українські вчені між двома світовими війнами.

Історіографічні переконання Крип'якевича еволюціонували з часом. Якщо на початку своєї наукової діяльності він послідовно підтримував наукову школу Михайла Грушевського, то вже у 1910-х роках схилився до державницького підходу в осмисленні українського історичного процесу. Ця зміна парадигми позначилась на його оцінках ключових історичних періодів, зокрема доби козаччини [17].

Особливе місце у науковій спадщині Івана Крип'якевича посідають дослідження української історії козацької доби (1648–1784 рр.). Однією з найвідоміших його праць є «Історія України», що стала не лише науковим, а й популярним викладом ключових етапів національного минулого [20, с. 13].

Важливим етапом у науковій діяльності дослідника стали поїздки до Кракова у 1906–1907 роках, де він опрацьовував нові архівні джерела, що стосувалися історії Запорозького козацтва. Водночас він активно працював у львівських архівах, вивчаючи ранній період козацького руху. Результатом цих студій стало укладання та публікація фундаментального джерелознавчого зібрання «Матеріали до історії української козаччини (Документи по рік 1631, том 1)», що вийшло друком як восьмий том серії «Жерела до історії України-Руси» [21].

Отже, Іван Крип'якевич виступає як один із провідних інтелектуалів, який сприяв концептуальному переосмисленню української історії крізь призму державницької ідеї, закладаючи основи національно орієнтованої історіографії, що зберегла актуальність і в сучасному науковому дискурсі.

Михайло Дмитрович Антонович належить до покоління українських істориків першої половини ХХ ст., які зробили вагомий внесок у розвиток української історичної науки. Однак через репресивну політику радянського тоталітарного режиму його наукова діяльність не змогла повною мірою реалізуватися. Незважаючи на обмежену кількість збережених праць і недостатню джерельну базу, наукова спадщина дослідника залишається важливою для сучасної історіографії. Особливе місце серед праць ученого

займає чотиритомна «Історія України», видана в Празі у 1941–1942 рр. У цій праці історик узагальнив власне бачення ключових подій і процесів української історії. М. Антонович критично переосмислював поширені на той час державницькі концепції, розглядаючи державу не як самоціль, а як інструмент забезпечення розвитку суспільства та національного життя [3].

Науковий доробок Володимира Голобуцького займає важливе місце в українській радянській історіографії повоєнного періоду. Учений є автором шести фундаментальних монографій, понад ста наукових праць, а також науково-популярних і художніх творів. Найбільш активний період його наукової діяльності припав на 1950–1960-ті рр., час «хрущовської відлиги», коли в радянській історичній науці спостерігалось посилення інтересу до дослідження історії козацтва. Підсумком багаторічних наукових пошуків історика стала праця «Запорожское казачество» (1957 р.), друге доповнене видання якої було опубліковане у 1994 р. Водночас наукові погляди В. Голобуцького формувалися під значним впливом радянської історіографічної традиції, що визначало його методологічні підходи та інтерпретацію історичних процесів. Як зазначав В. Яремчук, дослідник змушений був працювати в умовах поєднання офіційних ідеологічних вимог радянської науки та власних україноцентричних наукових зацікавлень. Це зумовило орієнтацію історика на класову концепцію історичного розвитку, у межах якої особлива увага приділялася соціальним рухам і боротьбі селянства, міщанства та козацтва [9].

Із утвердженням радянської влади історична наука зазнала значного ідеологічного впливу, що суттєво обмежувало свободу наукових інтерпретацій. Однією з перших спроб частково відійти від жорстких ідеологічних схем стала праця К. Гуслистого, опублікована у 1941 р. Дослідник, який належав до провідних українських істориків-медієвістів радянського періоду, працював у межах формаційно-класового підходу, характерного для тогочасної історіографії, однак водночас прагнув зберігати певний рівень історичної об'єктивності. У своїх працях К. Гуслистий звертався і до постаті Петра Конашевича-Сагайдачного, оцінка якого в дослідженнях історика була

неоднозначною. Зокрема, у праці «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття» (1941 р.) історик розглядав діяльність козацтва в контексті соціальної та національної боротьби українського населення. У пізнішій публікації 1972 р. К. Гуслистий подав більш узагальнену характеристику Петра Сагайдачного, акцентуючи увагу на його військовому таланті. Дослідник підкреслював, що успішні походи козаків проти турецько-татарських сил під проводом Сагайдачного сприяли зміцненню міжнародного авторитету українського козацтва та його визнанню як вагомій військово-політичній сили [14, 15].

Отже, історіографія постаті Петра Конашевича-Сагайдачного формувалася під впливом різних наукових концепцій, суспільно-політичних умов та ідеологічних чинників. Аналіз праць українських істориків XIX–XX ст. засвідчує, що образ Петра Конашевича-Сагайдачного в українській історіографії не був однозначним і змінювався відповідно до методологічних підходів та історичних обставин.

## РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ САГАЙДАЧНОГО У РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ТА СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

### 2.1. «Історія Русів»

«Історія Русів» була написана наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ століття. Цей твір ідеально вписався в перший етап українського національного відродження. Автор праці не приховував свого наміру написати національну історію, яка прославляла б подвиги українського народу. Героєм свого твору він зробив руську, тобто малоросійську чи то козацьку націю. Використовуючи множину назв показував, що історія козаків, як політичного організму і корпорації, ототожнюваної з Гетьманатом, Україною і Малоросією, є історією окремої нації [46, с. 140].

Діяльність Петра Конашевича висвітлювалась в контексті зображення козаків лицарями, а козацького війська як національного. Автор «Історії Русів» перший відзначив П. Сагайдачного як єдиного діяча до Хмельниччини, який здійснив об'єднання різних військ запорожців і малоросійських козаків: «...року 1598-го вибрали собі за Гетьмана Обозного Генерального Петра Конашевича-Сагайдачного, і він перший почав писатися Гетьманом Запорозьким ...» [24]. Також дослідник активно описує військову діяльність гетьмана, а саме три успішні битви Сагайдачного проти турків і татар. Можливо, що в першій з них міститься інформація щодо Хотинської кампанії 1621 року, а інші дві представляють собою героїчну концепцію автора: «Гетьман Сагайдачний... вирушив разом з військами польськими супроти турок...» [24].

Варто зазначити, у праці простежується думка, що слов'янська цивілізація є «своїм» життєпростором, а Європа/Захід – «чужим». При цьому автор поділяє стереотипне просвітницьке уявлення про «цивілізовану» і «культурну» Європу, яка виразно контрастує із «диким» і «варварським» Сходом. У той же час, католицизм оцінюється негативно, як головний атрибут «європейськості». Історик вважає, що католицизм є «заразою», яка гнобить слов'ян. Саме тому велику увагу приділяє тому, що Петро Конашевич-Сагайдачний, узяв під свою опіку переслідувану владою православною церкву: «Гетьман Сагайдачний...

поборював завзято уніатство, повертав з нього церкви і в тому числі і соборну Київську Софію...» [37]. Описуючи діяльність Сагайдачного, автор акцентує увагу на значимості його постаті не лише для українського суспільства, адже, як він сам стверджує, навіть поляки поважали хоробрість і заслуги гетьмана, і не сміли при ньому «...явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама улюблена їхня Унія трохи притихла і охолола» [24].

Отже, автор відтворив образ гетьмана, розглядаючи його як соціального, політичного та частково релігійно-національного лідера, але більшою мірою як ідеального героя, а не як історичну постать. Висловлено думку про козацького ватажка як повноправного управителя українських земель. Заслуга автора полягає в тому, що він заклав основу для сприйняття особистості гетьмана Петра Конашевича з національно-державних позицій.

## **2.2. «Історія Малоросії» Миколи Маркевича**

«Історія Малоросії» Миколи Маркевича виникла на хвилі романтичних тенденцій української культури та ностальгійно-патріотичних настроїв 1830-1840 років. Ця праця з'явилася після двох видань «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського і майже збіглася за часом з третім виданням та публікацією «Історії Русів» [65, с. 121]. У концептуальному плані «Історія Малоросії» поєднувала культурницьку варіацію автономістсько-патріотичної традиції з популярними на той час романтичними віяннями та етнографічними розшуками [64].

В своїй діяльності Микола Маркевич широко використовував матеріали з «Історії Русів». Відповідно до автора цієї праці, історик представив П. Сагайдачного як захисника національних інтересів. Також, як і автор «Історії Русів», Маркевич звертає увагу на об'єднання Сагайдачним різних військ запорожців і малоросійських козаків, він позитивно оцінює цю подію, адже вважає, що це було благо «для нашої батьківщини» [39]. Тобто, на його думку, заслуга Петра Конашевича полягала в тому, що він об'єднав запорозьке та українське козацтво, створивши єдину козацьку силу для опору державним ворогам.

Важливо відзначити, що М. Маркевич надає перевагу дослідженню зовнішньої оболонки історичних подій, зокрема у військово-політичному контексті [64]. Тому значне місце в описі Сагайдачного займає зображення його походів проти турків і татар. Посилаючись на «Історію Русів», історик вказав на великі морські кампанії запорожців під командуванням Петра Сагайдачного, які призводили до ослаблення потужності Османської імперії. Маркевич продовжив традицію невідомого автора і зобразив Д. Кушку та Я. Бородавку, як ставлеників Польщі, які мали вселяти ворожнечу і міжусобиці у малоросійське військо. Страта Я. Бородавки Петром Конашевичем в «Історії Малоросії» оцінюється як державна необхідність. Бородавка засуджений до страти військовим судом і його розстрілюють «як самозванця та народного обурювача» [39].

Автор чітко висловлює свою позицію щодо походу Сагайдачного на Москву, акцентуючи увагу на тому, що «Конашевич Сагайдачний був Гетьманом незалежним і союзником Польщі», а оскільки король Польщі передав Малоросії права, які були визнані Литвою та Польщею з давніх часів, це означало, що Малоросія повинна була підтримувати Литву та Польщу проти Московії. Цим твердженням дослідник підкреслював, що козаки були зобов'язані взяти участь у поході і війні. Відповідно, історик критикує людей, які «хибно віддані вітчизні» і «хочуть зганьбити ім'я людини великої, за жах, ним наведений на Москвитян». Як бачимо, Маркевич намагається аргументувати твердження, що Сагайдачний, погоджуючись на похід, перш за все враховував інтереси всього українського козацтва, а не лише власні [39].

Таким чином, М. Маркевич продовжив традицію історіографії, присвяченої національно-патріотичному розгляду постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

### **2.3. «Історія малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського**

Про Петра Сагайдачного написано значну кількість спеціальних праць і творів. Проте, серед перших істориків і археографів, які активно вивчали постать П. Конашевича-Сагайдачного, слід відзначити Д. Бантиш-Каменського. Дмитро Бантиш-Каменський, видатний історик та впливовий державний діяч свого часу,

написав першу важливу роботу, яка узагальнює всю історію України. В його праці сполучається ідея «великоросійської державності» та «малоросійського патріотизму», що визначається як український автономізм, відображаючи течію романтизму в поєднанні з реаліями імперської великодержавної історичної концепції [30, с. 249]. Важливо відзначити, що твір Д. Бантиша-Каменського пройшов цензурні правки, які значно відобразилися на висвітленні «делікатних» аспектів малоросійської історії за тогочасних уявлень [64].

При дослідженні постаті Сагайдачного Д. Бантиш-Каменський використовував «Історію Русів» та «Записки» Я. Собеського. Історик акцентує увагу переважно на військово-політичній історії, зосереджуючись зокрема на зовнішньополітичних зв'язках та дипломатичних відносинах [47].

Коли Д. Бантиш-Каменський описував морські походи Сагайдачного, він зазначав, що цими походами гетьман «озброїв поляків проти себе та Порту Оттоманську проти Польщі». Історик також повідомив про спробу турецької влади підкупити українського гетьмана Петра Сагайдачного. Він вважав, що гетьман не піддався на спокусу турецьких грошей, оскільки був вірним союзником Речі Посполитої. Це дозволило йому видати грамоту на користь православного духовенства та домогтися від сейму поліпшення становища козацтва шляхом визначення жалування [62]. Можемо побачити, що дослідник акцентував увагу на вірності козацького лідера польському уряду, але, водночас, вказував на досить самостійну політику Петра Конашевича та його захист козацьких інтересів, що свідчить про певні автономістські тенденції гетьмана.

Що ж до Хотинської війни, то автор не приділив війні належної уваги. Він вважав, що покора та слухняність Петра Конашевича-Сагайдачного в цей час були продиктовані його прагненням до польської вдячності. Однак, коли почалися польсько-турецькі переговори, гетьман розчарувався, оскільки його інтереси не були враховані.

Лояльна до Російської імперії орієнтація історика виявилася в критиці гетьмана через його антимосковські дії. Д. Бантиш-Каменський висловив осуд щодо походу козаків під командуванням Петра Конашевича на Москву,



стверджуючи, що «Конашевич направив у 1618 р. меч свій проти співвітчизників», і підкреслив, що причиною були особисті вигоди та вислуга перед польським урядом. Історик не виправдовував Сагайдачного, а навпаки, вбачав, що цей похід «затмарює своїми діями попередні заслуги гетьмана» [7, с. 211]. Проте, науковець висловив позитивне ставлення до культурних і релігійних ініціатив козацького лідера, вказавши на ствердний вплив Сагайдачного на суспільство та підкресливши важливість його постаті: «Поляки ... не сміли при ньому явно пригнічувати малоросіян, та й найулюбленіша ними унія дещо тоді вщухла» [62]. Хоча автор недооцінював спільність інтересів козаків і селян, він все ж відмітив прагнення козацтва захищати народну віру. Особливу увагу, на його думку, заслуговує відкритий протест Сагайдачного проти польської унії 1620 року, який «став початком боротьби за права і свободи» [6, с. 41].

Отже, Дмитро Бантиш-Каменський зробив значний внесок у розвиток української історіографії, вперше використавши широкий спектр джерельних матеріалів, які до того часу були маловідомі. Його оцінка гетьмана Петра Сагайдачного була позитивною, хоча й у дусі лояльності до Російської держави.

### РОЗДІЛ 3. МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ, ЯК ДОСЛІДНИК ПОСТАТІ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

Михайло Максимович зробив значний внесок в українську історіографію завдяки своїм дослідженням козацтва. Особливо важлива його теза про Запорозьку Січ, як початок козацької державності, а не стихійного суспільства, як це тоді трактувалося. У своїх історичних та фольклорно-етнографічних працях М. Максимович слідував романтичним ідеям та поглядам народності. Він активно підтримував генетичний зв'язок між княжою та козацько-гетьманською епохою в історії України, і цьому питанню присвятив багато своїх досліджень. Його праці у галузі козацтва створили міцну основу для подальших наукових досліджень. Серед характерних рис його історичних досліджень можна визначити історичний оптимізм та реалізм. М. Максимович детально описав побут і традиції козаків, захоплюючись їх військовою честю та мужністю [43].

Серед діячів першої половини XVII століття дослідник найбільше уваги приділяє Петру Сагайдачному. Свою точку зору на постать гетьмана він виклав у статтях: «Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» (1843), а пізніше «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного» (1850). Варто зазначити, що зміна заголовка не є випадковою. Хоча у другій роботі більш репрезентативна джерельна база, яка включає в себе декілька актів, у ній, разом з тим, використовуються літературні джерела, які, через їх інтерпретативний характер, можна ставити під сумнів. У своєму «Дослідженні...», М. Максимович висловив своє бачення щодо можливостей майбутніх джерельних пошуків, визначивши як важливо знайти «Вірш...» про поховання гетьмана як значуще джерело інформації. Очевидно, у наступній роботі він дійсно знайшов його, оскільки у «Сказанні...» історик наводить уривок з тексту та часто посилається на нього. Також, одним з основних джерел для досліджень вченого є «Поменник» на основі якого дослідник встановлює родовід Сагайдачного. Проте, зміст «Поменника» так і не вдалось розшифрувати, про це автор пише в «Дослідженні...». Надалі, як ми можемо зрозуміти, історик так і не вдалось розшифрувати текст, тому що у «Сказанні...» М. Максимович використовує той

же об'єм інформації з «Поменника» [28, с. 87]. На практиці, це саме М. Максимович ретельно розглядав обговорювані аспекти, пов'язані з П. Сагайдачним. Як сторонник романтизму і національної ідеї в історичній науці, вчений надавав ключове значення питанням становлення українського народу та його унікальності. В його творчості можна відслідковувати еволюцію поглядів на різні події та факти.

Михайло Максимович досліджував діяльність гетьмана Сагайдачного, коли історична наука ще не дала остаточної оцінки його постаті. Дослідник висвітлив його особистість з нового ракурсу, не підкреслюючи, як це було раніше, лише його угодовські дії щодо Польщі. Автор вважав Петра Конашевича другою після Хмельницького історичною персоною, як у військових, так і в державних питаннях. Описуючи значення гетьмана для української історії, він підкреслив: «Якщо звитязна сила Богданова була мечем, що звільнив Україну від польського ярма, то могутня непереможна мужність Сагайдачного слугувала щитом хранителя православної Київської Русі...» [46].

Перш за все, варто зазначити, що М. Максимович один з перших висловив думку про шляхетське походження Петра Конашевича, історик зазначав, що той був: «...родом із Підгір'я Червоноруського, син Самбірського шляхтича Конона чи Конаша Сагайдачного» [38, с. 256]. Отже, дослідник схилився до думки, що «Сагайдачний» – це не січове прізвище гетьмана, а його справжнє прізвище. Ця думка суперечить поширеній в історіографії теорії про січове походження прізвища. Хоча до цього утвердилася думка щодо низького станово-соціального походження Сагайдачного, Я. Собеський вважав його «простою людиною», такої ж думки дотримувався і Д. Бантиш-Каменський, який зазначав, що Петро Сагайдачний був «низького походження, але великий духом, розуму надзвичайного, добрий, спритний, неговіркий, ворог розкошів...», М. Максимович заперечував таку точку зору і зауважував: «Важко придумати характеристику історичної особи, яка б настільки не відповідала істині, ніж характеристика Сагайдачного, дана Бантиш-Каменським». Зокрема М. Максимович дає зрозуміти, що немає підстав вважати, що Петро Сагайдачний

має відношення до пісні «Ой на горі та й жінці жнуть», адже її написання припадає на епоху гетьманування Петра Дорошенка.

Також, дослідник перший розвінчав міф про постриг Сагайдачного в монахи. Він пояснив, що «вступ до братства» не означав постриг, як помилково вважали деякі історики, зокрема Енгель, Бантиш-Каменський. Крім того, М. Максимович встановив місце поховання Сагайдачного, але, на жаль, його могила не збереглася до наших днів. За словами історика Конашевич-Сагайдачний достойно прожив своє життя і гідно помер після подій у Хотині.

Історик підкреслював, що діяльність Сагайдачного нерозривно пов'язана з історичними умовами, в яких козацтво опинилося на початку XVII століття. Іншими словами, він показував, що дії Сагайдачного були обумовлені історичним контекстом того часу, а не виникли випадково. Так, історик зауважує, що козацтво вважалось підлеглим військом польського короля, тому козаки повинні були виконувати певні військові обов'язки. Тим самим дослідник заперечував твердження Бантиш-Каменського про зраду Сагайдачним Москви. Він аргументував це тим, що українські землі на той час перебували під владою польської корони і не належали Московському царству, а Петро Конашевич вирушив до Москви, щоб допомогти королевичу, який й далі носив титул царя Московського [43].

Щодо відмови від наступу на Москву у своїй праці «Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного» (1850) М. Максимович висунув теорію, що гетьман відмовився від штурму Москви перед святом Покрови. За словами історика, Сагайдачного вразив звук церковних дзвонів, який скликав православних на ранню службу. Це змусило гетьмана визнати помилковість своїх дій і відмовитися «...трощити єдиновірну йому російську столицю для того, щоб віддати її в руки іновірця» [38]. Таким чином, дослідник, як і більшість істориків XIX століття, прагнув пом'якшити проблему боротьби двох одновірних сторін – українських козаків та Московської держави [7, 21].

Загалом М. Максимович розглядав козацько-польські відносини як вимушену співпрацю. Він певною мірою визнавав суверенітет польської корони над українськими землями та відповідно ставився до місцевих політичних діячів. Щодо цього питання, дослідник зазначав: «...пам'ятний гетьман був захисним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити тоді підданому польського короля, не піднімаючи зброї на поляків...» [38]. Таку мирну стратегію дослідник виправдовував тим, що на той момент боротьба з Польщею ще була невчасною для України. М. Максимович вважав, що козаки не мали іншого вибору, окрім як співпрацювати з польською короною. Він визнавав залежність українських земель від Польщі.

М. Максимович підкреслює, що вивчення історичних подій початку XVII століття та ролі в них гетьмана Петра Конашевича неможливо уявити без аналізу його боротьби з Османською імперією та Кримським ханством. Історик дає Сагайдачному влучну характеристику, називаючи його грозою для татар і турків, яких він нещадно бив як на морі, так і на суші. Досліджуючи численні козацькі битви з турками, він першим звернув увагу на значущість перемог, здобутих під проводом гетьмана, про це дослідник писав так: «Його перемоги та сила над ними (турки і татари) настільки важливими були Польщі, що вона мимоволі змирялася у своєму розлюченні на козаків та Україну, мимоволі поважала цього Запорізького Гетьмана...». Історик підкреслює, що, незважаючи на заборону польського уряду, козаки на чолі з Сагайдачним організовували походи на Крим та Туреччину, а народ сприймав їх як праведну справу всього християнського світу в боротьбі з бусурманами. Говорячи про Хотинську війну, М. Максимович підкреслює вирішальну роль запорозьких козаків, а зокрема Сагайдачного, у здобутті перемоги. Він описує їх гідну поведінку протягом всієї кампанії, відзначаючи їхню хоробрість, стійкість та військове мистецтво [38].

Дослідник спростовує твердження про те, що польське панування несло українському народу мир і свободу. Він стверджує, що саме релігійні утиски православних стали головною причиною ворожнечі між поляками та українцями наприкінці XVI – на початку XVII століття. Історик підкреслює, що «головною

силою в боротьбі за віру стали саме козаки» [36]. У своїх працях М. Максимович дотримується романтичного образу козацтва як захисників усього православного народу, наділяючи їх рисами справжніх лицарів. Тому він акцентує увагу на відновленні православної церкви Сагайдачним. На думку М. Максимовича, відновлення православної церковної ієрархії та написання Петром Сагайдачним твору «Пояснення про унію» стали найвидатнішими діями гетьмана, які забезпечили йому вічну славу.

Отже, Михайло Максимович став одним з перших дослідників, який ґрунтовно вивчив діяльність гетьмана Петра Сагайдачного, спираючись на різноманітні джерела та піддаючи їх критичному аналізу. Історик розвіяв чимало міфів, які існували навколо постаті гетьмана. Водночас, його працям була притаманна певна суб'єктивність. Загалом, М. Максимович розглядає Сагайдачного не лише як очільника козаків, але й як лідера, який виражав прагнення всього українського народу в ключових аспектах його політичного та військового життя.

## **РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ САГАЙДАЧНОГО У ВІЗІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА**

Володимир Антонович зробив значний внесок у формування історичного образу України в кінці 1850-х років. Він об'єднав соціально-політичні уподобання з евристичною та археологічною роботою, а також підтримав тези українських істориків щодо конфлікту між Запоріжжям і Російською державою. В. Антонович розглядав козацтво як виразника українського демократизму, наголошуючи на їхній солідарності з селянами. У своїх дослідженнях вчений приділяє значну увагу аналізу національно-релігійного підґрунтя конфлікту між козацтвом та урядом Речі Посполитої, а також його наслідкам. Особливе значення історик приділяє внеску Петра Сагайдачного у це протистояння [7, с. 42]. В. Антонович часто розглядає історію козацтва в контексті культурного розвитку. Він вважає, «козацтво було достатньо сильним для того, щоб відкинути ворогів, але воно не перебувало на тому ступені культурного розвитку, який був необхідний для правильного устрою нормального громадянського життя» [65, с. 337].

В своїх працях дослідник іноді використовує персоніфікацію історичних періодів. Він пов'язує певні епохи з діяльністю видатних особистостей, які мали значний вплив на розвиток подій. Одним з таких прикладів є гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Володимир Антонович стверджує, що епоха Сагайдачного стала переломним моментом в історії козацтва. За його словами, саме в цей час козацтво трансформувалося зі станової групи на загальнонародний рух [65, с. 369]. Варто зазначити, історик поділяв народницьку концепцію української історії. Саме з позицій народництва В. Антонович досліджував діяльність гетьмана Петра Сагайдачного.

Досліджуючи постать Сагайдачного, вчений зауважує на шляхетському походженні Петра Конашевича, автор пише, що він родом із Галичини, із Самбора та називає його «околичним шляхтичем». Вжитий термін він пояснює так, колись існували села, де жили вільні селяни, які вважали себе шляхтою, хоча

не мали шляхетських привілеїв. Це й була околична шляхта. До неї належав і майбутній гетьман, який разом з іншими за якісь заслуги отримав шляхетство. Що ж до прізвища гетьмана, то, В. Антонович розширив ідею, висловлену Максимовичем, про те, що запорозький гетьман був нащадком самбірського шляхтича Конона або Коноша Сагайдачного. Дослідник підкреслив, що Конашевич фактично є лише варіантом по батькові П. Сагайдачного «Конашевич - це по батькові, після номенклатури XVI і XVII ст., син Конона, а родова його назва Сагайдачний» [2, с. 24; 51, с. 76].

Історик також прагнув дослідити ранні роки гетьмана, але про його молодість відомо лише декілька фактів. Схоже, що він отримав освіту в Острозькій школі, одній з провідних православних навчальних закладів того часу. Освіта, яку отримав П. Конашевич в Острозькій школі, безсумнівно мала відкрити перед Сагайдачним двері до успішної кар'єри. Проте для 16-річного юнака з небагатої шляхетської родини перспективи не здавалися надто райдужними. Швидше за все, він прагнув просто заробити на життя, влаштувавшись канцеляристом у земському суді або дрібним урядником у панському дворі. Саме про такий, не надто блискучий, але стабільний шлях кар'єрного зростання й писав В. Антонович. За його твердженням, після Острога Сагайдачний служив у Яна Аксака, але згодом з невідомих причин покинув цю службу й опинився на Запорозжі. На жаль, дослідник не вказав джерела цієї інформації, що робить її лише однією з можливих версій, а не беззаперечним фактом [2; 51, с. 107]. Історик описує значні успіхи майбутнього гетьмана, за словами дослідника, з перших днів на Січі Петро Конашевич продемонстрував себе як видатний політик та талановитий воєначальник. «Ще не буди гетьманом, а ні старшим на Запоріжжі, – зазначає В. Антонович, - Сагайдачний уславив себе цілим рядом добре обміркованих вдалих походів на Туреччину і Крим» [2, с. 24]. Особливу увагу автор надає морським походам Сагайдачного, наголошуючи на їх важливості для подальшої долі майбутнього гетьмана. Історик детально описує похід 1616-го року та його величезні успіхи. Про цю подію Володимир Антонович пише так: «...він рушив на чолі січового



товариства чайками на море, узяв кріпості Варну, Синоп, нарешті пробрався у Крим і взяв Кафу, здобувши собі тим широку славу та величезну популярність на Україні» [2, с. 24]. Значущість цієї події дослідник пояснює тим фактом, що місто Кафа відігравало ключову роль у работоргівлі, будучи головним ринком невольників в Османській імперії. Українців, захоплених татарами, продавали сюди. Невільників чекала важка доля - галери, розпродаж по країнах, розлука з родиною. Отже, очевидно, що той, хто зумів захопити Кафу, місце работоргівлі, мусив здобути величезну славу й повагу на Україні. За словами історика, морські походи Сагайдачного призвели до напружених відносин з польським урядом. Однак незабаром ця ситуація зміниться і авторитет майбутнього гетьмана в Україні значно посилиться.

Що ж до Московського походу, то історик підкреслює, що приймаючи рішення взяти участь у поході Сагайдачний думав не лише як військовий стратег, а й як лідер загальнонаціонального значення з політичним та дипломатичним мисленням. Він розумів політичну ситуацію та прагнув отримати суттєві поступки від польського короля. Петро Конашевич мав чітке усвідомлення того, що сила зараз знаходиться на боці Польщі, принаймні, на даний момент. Також він розумів, що саме в цей час Річ Посполита, більш ніж будь-коли, потребує підтримки козаків [55]. Дослідник пише про «умову», складену між П. Конашевичем і польською адміністрацією щодо участі козаків у Московській кампанії. На жаль, як зазначає історик, текст «умови» не зберігся і її зміст залишається невідомим. Вчений лише припускає, що за умовами домовленості Сагайдачного стверджено кошовим на Запорозжжі. Також В. Антонович пише, що: «Сагайдачний пообіцяв визволити королевича із біди, а йому дано за те владу і над Київською Україною». Вже після повернення з походу Сагайдачний поїхав не на Січ, а до Києва та «став уже зватися гетьманом Запорозького війська» [2, с. 27]. Стосовно реалізації цих домовленостей В. Антонович надає такі відомості: «Сейм не ствердив умови короля, і Сагайдачному довелося віддати Київ назад» [2, с. 27].

Через два роки Польща знову зіткнулася з небезпекою, цього разу з боку Османської імперії. Король звернувся до Сагайдачного з проханням про допомогу козаків і склав нову «умову». Зміст цього договору зберігся краще. Як пише В. Антонович, Сагайдачний, не вірячи обіцянкам, висунув два нових пункти, в яких вимагав гарантії релігійних та громадських прав для всієї України.

Першою вимогою було відновлення православної ієрархії. В. Антонович описує цю подію, спираючись на дослідження М. Максимовича. Володимир Боніфатійович дослідив, як польські королі, будучи католиками, вимушені були йти на певні поступки православним українцям. На думку історика, саме потреба Сигізмунда III у військовій силі козацтва перед Хотинською війною змусила його «заплющити очі» на відновлення православної ієрархії. В. Антонович вважав, що П. Сагайдачний свідомо й вміло переконав єрусалимського патріарха Феофана висвятити нову православну ієрархію в Києві. Причини цього кроку дослідник не аналізував, але можна припустити, що він вважав це далекоглядним політичним ходом гетьмана.

Також, як пише В. Антонович, Петро Конашевич висунув другу вимогу, яка забезпечувала б більшу автономність козацької громади. Петро Конашевич наполягав на тому, щоб старшого обирали самі козаки з-поміж себе, а королівський уряд лише затверджував його на цій посаді. Згідно з цими домовленостями, король затвердив Сагайдачного кошовим отаманом Запорозького війська, а сам Сагайдачний почав титулуватися гетьманом.

Про саму Хотинську війну В. Антонович пише небагато, не бажаючи детально на ній зупинятись. Стверджує, що тільки завдяки силам гетьмана, польській стороні вдалось виграти.

Загалом, історик позитивно оцінює діяльність гетьмана, він вважає, що Сагайдачний був видатною постаттю свого часу і дуже корисним для народу: «Вернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському житті, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний

додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу» [2, с. 27].

Отже, дослідження В. Антоновича відіграли значну роль у розвитку історіографії, присвяченої цьому гетьману. Незважаючи на те, що автор не зумів знайти нових фактів про Сагайдачного й не запропонував нового бачення його особистості.

## РОЗДІЛ 5. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ У НАУКОВІЙ ВІЗІІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Михайло Грушевський посідає важливе місце в українській історіографії та вважається одним із найвидатніших істориків України. Його творчий доробок включає в себе понад 2 тисячі бібліографічних позицій, переважно це наукові, науково-популярні та публіцистичні статті, в яких він досліджував різні періоди та аспекти історії України, зокрема козацтво. Хоча більшість дослідників вважають Грушевського представником так званої народно-державницької школи історіографії, у своїх працях історик слідував народницьким ідеям [1 с. 171]. Значний вплив на формування поглядів вченого мали історичні праці В. Антоновича, М. Костомарова, М. Максимовича та М. Драгоманова, що відзначав і сам М. Грушевський [49, с. 171].

Особливу увагу ми приділимо головній праці історика, багатотомній «Історії України-Руси», вона є найважливішою працею Михайла Грушевського, в якій найповніше відображено його історичні погляди. У цій роботі Грушевський представив власну оригінальну концепцію історичного розвитку України, яка відрізнялася від офіційної російської історіографії того часу [41, с. 29]. Вчений у своїй фундаментальній праці детально аналізує роль та значення козацтва в історії України. Зокрема, у вступі до сьомого тому «Історії України-Руси» повідомляє, що наступні розділи його праці будуть присвячені: «історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) – козачини» [10].

Михайло Грушевський стверджує, що у другому десятилітті XVII століття козацтво перестає бути суто побутовим явищем, властивим лише східним регіонам України, і перетворюється на значущий соціальний та національний фактор [10]. За словами історика, козацтво набуває статусу нової суспільно-політичної сили [65, с. 463]. Вивчаючи козацтво як соціальне та політичне явище, він писав про формування козацької самосвідомості [12, с. 79-80]. Грушевський

вважав гетьмана Петра Сагайдачного одним із тих, хто стояв біля витоків цих процесів.

Михайло Сергійович провів глибоке дослідження життя та діяльності Петра Сагайдачного, використовуючи широкий спектр джерел, включаючи фольклорні, польські та російські. Це дозволило йому створити всебічний та глибокий аналіз різних аспектів діяльності козацького гетьмана.

Вчений, досліджуючи походження Петра Сагайдачного, дійшов висновку, що той належав до дрібношляхетської православної родини, яка походила з околиць Самбора. Щодо освіти гетьмана, то історик традиційно вважає, що він навчався в Острозі. Грушевський також зазначає, що Сагайдачний брав участь у молдавській та лівонській війнах, що дає підстави припускати, що він вже у 1590-х роках перебував на військовій службі, за іншими даними, це сталося трохи пізніше, в середині 1590-х років [13, с. 299]. Початком гетьманування Петра Конашевича вважається 1614 рік, проте, як зауважує дослідник, його вплив та авторитет у козацькому війську сягають значно давніших часів [10, с. 369].

Історик зазначав, що сучасники високо цінували політичний талант гетьмана та його внесок у загальноукраїнські справи. Він підкреслював, що Петро Конашевич був мудрим і далекоглядним політиком, який спрямовував козацтво на службу національним інтересам. Саме завдяки Сагайдачному розпочався новий етап в історії України.

М. Грушевський вважав похід українських козаків на Москву авантюрою, яку започаткували українські магнати, а згодом підтримав польський уряд. Водночас він зазначав, що король не мав особливого бажання втручатися в цю справу і фактично залишив ініціативу в руках магнатів. Аналізуючи джерела, зокрема листи Петра Сагайдачного, історик звертав увагу на те, що самі козаки неохоче брали участь у поході. Грушевський також підкреслював, що прихід запорожців під стіни Москви та їхній штурм столиці стали вирішальними подіями, які прискорили завершення війни та підписання польсько-московського перемир'я. Важливим чинником, який спонукав козаків долучитися до походу,

було їхнє прагнення отримати обіцяні польським урядом привілеї: збільшення реєстру, покращення статусу козацтва та виплату належної винагороди за службу [7, с. 212; 10].

Історик також наголошував на ключовій ролі Петра Конашевича у відстоюванні православ'я в Україні, зокрема на його участі у відновленні православної ієрархії в 1620 році. Михайло Грушевський підкреслював, що конфесійний фактор відіграв важливу роль у розгортанні визвольного руху, рушійною силою якого стали козаки [10; 3, с. 44]. Вчений зазначав, що на початку XVII століття козацтво офіційно проголосило релігійну боротьбу своєю справою, висловивши солідарність із православним духовенством. Це означало вступ козацтва в новий етап, коли захист православної віри став невід'ємною частиною їхньої політики [10]. Так чи інакше, говорить М. Грушевський: «стає фактом, що своє відношення до релігійно-національного питання козацтво з'ясувало і включило до своєї програми боротьби проти уряду Речі Посполитої» [11]. Вступ козаків до Київського братства сприяв піднесенню значення Києва як культурного центру. За словами Грушевського, ця подія стала своєрідним «національним українським конгресом», де козацтво, і особливо Петро Сагайдачний, відіграли вирішальну роль у національно-політичному житті України.

М. Грушевський у VII томі «Історії України-Руси» присвятив окремий розділ козацьким морським походам, детально описуючи їхні майже безперервні напади на великі міста Криму та Туреччини. Спираючись на турецькі, польські та російські джерела, він створив цілісну картину цих подій, висвітлюючи масштаби й наслідки козацьких рейдів.

Спираючись на багатий фактичний матеріал історик, дає традиційне, але глибоке висвітлення Хотинської війни. Він критикував «Історію Русів» за помилкове зображення Я. Бородавки як ставленика Польщі, вважаючи його представником опозиційної партії «крайніх». На думку дослідника, саме прорахунки Бородавки у військовому господарстві призвели до його усунення з

керівництва козацькими силами. Відхід козаків за Дністер наприкінці війни Грушевський пояснює недовірою до поляків. Водночас, він віддає належне героїзму козацького війська, підкреслюючи, що Петро Конашевич врятував Польщу від турецької агресії. Грушевський вважає, що козацька старшина, погоджуючись на мир, розуміла необхідність заборони морських походів. Аналізуючи ситуацію, історик зазначає, що Петро Конашевич був розчарований невиконанням польською стороною домовленостей і наполегливо домагався від короля поступок [10, с. 299, 475, 478].

М. Грушевський вважав смерть Петра Сагайдачного великим ударом для православних, які покладали на нього надії у релігійних питаннях. За його правління козацтво досягло вершини своєї сили в межах державної системи Речі Посполитої. Водночас смерть гетьмана викликала занепокоєння серед поляків, які боялися зростання козацької сваволі без його твердої руки [10, с. 490-491]. Історик підкреслював, що Сагайдачний стримував повстання козаків, сподіваючись, що король оцінить їхню роль у захисті польських кордонів від татар і надасть більше прав українському народові. Однак ці надії не справилися, що лише загостило соціально-політичну напругу в українських землях.

Отже, Михайло Грушевський у своїх працях розглядав Петра Сагайдачного як видатного політичного та військового діяча, який сприяв зміцненню козацтва, розвитку національної самосвідомості та відновленню православної ієрархії. Історик підкреслював його роль у Хотинській війні, морських походах і дипломатичних відносинах із Польщею. Водночас Грушевський зазначав, що спроби Сагайдачного інтегрувати козаків у державну систему Речі Посполитої не принесли очікуваних результатів, а його смерть лише загостила соціально-політичну напругу в Україні.

## РОЗДІЛ 6. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО ДМИТРОМ ЯВОРНИЦЬКИМ

Дмитро Яворницький – видатна та багатогранна постать в українській історичній науці. Його діяльність охоплювала широкий спектр наукових інтересів, а сам учений активно застосовував міждисциплінарний підхід у своїх дослідженнях, поєднуючи методи з різних наукових сфер. Однією з головних тем його наукових зацікавлень була історія козацтва. Особливу увагу вчений приділяв постаті гетьмана Петра Сагайдачного, образ якого він аналізував крізь призму народницької історіографії.

У фундаментальній праці «Історія запорозьких козаків» Яворницький детально дослідив життя та устрій козацької спільноти. А в окремій статті «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний», опублікованій у 1913 році, він змалював постать гетьмана в контексті його доби. Значну увагу дослідник приділив також аналізу внутрішньої ситуації в Речі Посполитій, акцентуючи на її політичних слабкостях і суперечностях аристократичної республіки [61, с. 24-32].

Дмитро Іванович Яворницький високо оцінював постать Петра Конашевича, підкреслюючи його інтелектуальну глибину та широке світобачення: «Сагайдачний, людина широкого розуму, добре розумів головні проблеми політичного, економічного, релігійного, освітянського та станового життя своєї епохи і не лише у себе дома, на Україні, а й в сусідніх їй державах» [61]. Розглядаючи Сагайдачного як видатного воєначальника, історик присвячує значну частину другого тому своєї фундаментальної праці «Історія запорозьких козаків» опису його військових походів і битв. Саме ці перемоги, на думку дослідника, зробили гетьмана однією з ключових постатей військово-політичного життя початку XVII століття та закріпили за ним репутацію одного з найвпливовіших полководців свого часу [60]. Аналізуючи морські кампанії запорозького війська на «чайках» Д. І. Яворницький акцентує на винятковій хоробрості, маневреності та руйнівній силі козацьких походів на Крим і території



Туреччини. На його думку, настільки ефективні військові дії можна пояснити передусім особистістю їхнього керівника – Петра Конашевича-Сагайдачного, якого історик характеризує як геніального стратега і лідера [4, с. 16].

У своїх працях дослідник звернув увагу на значну роль гетьмана під час походу на Москву у 1618 році. Зокрема, у розвідці «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний» історик наводить цінні фактичні дані щодо цієї військової кампанії. Яворницький зазначає, що саме Сагайдачному було доручено здійснити штурм Москви, однак у вирішальний момент гетьман відмовився від подальшої облоги. На думку історика, причиною цього рішення стало бажання гетьмана не посилювати позиції Речі Посполитої шляхом підкорення Москви [61, с. 39; 48]. У контексті походу 1618 року Яворницький характеризує Сагайдачного як досвідченого політика і полководця, якому вдалося без значного спротиву опанувати такі важливі міста, як Коломна, Серпухов і Калуга [60, с. 152]. Водночас автор не оминув увагою й руйнівні наслідки перебування козацьких загонів на московській території. Проте він наголошує на стратегічному значенні цього походу для запорозького війська через «відродження православ'я, визнання автономії України, збільшення козацького війська» [60, с. 156].

Досліджуючи політичну орієнтацію Петра Конашевича, вчений, посилаючись на думку І. Каманіна, стверджував, що справжній вплив на розвиток подій у регіоні отримає той, хто зуміє зайняти позицію між основними геополітичними центрами сили – Річчю Посполитою та Московським царством і здобути з цього власну вигоду [61, с. 45]. Яскравою ілюстрацією такої гнучкої зовнішньополітичної стратегії стало дипломатичне посольство Війська Запорозького до Москви. Яворницький інтерпретує цю місію як спробу чинити тиск на польський уряд з метою змусити його дотримуватися обіцянок, наданих запорожцям.

Д. Яворницький акцентував увагу на ролі козаків у боротьбі за релігійну та національну незалежність наприкінці XVI – на початку XVII ст. Він описував

діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного, який активно підтримував київське православне духовенство, що відмовлялося підкорятися уніатському митрополиту [60, с. 25]. Історик висвітлює важливу подію, пов'язану з візитом патріарха Феофана до Києва, під час якої гетьман Петро Сагайдачний забезпечив його супровід з Густинського монастиря до Києва. Цей візит мав значний вплив на зміцнення православної віри в Україні. Гетьман домігся висвячення митрополита для Києва, що відбулося у жовтні 1620 року. В результаті цього були висвячені кілька церковних діячів, які стали активними захисниками православної віри та національних інтересів України. Таким чином, Яворницький підкреслює роль Сагайдачного у зміцненні православної церкви та національної ідентичності України, особливо в контексті боротьби проти католицизму та уніатства: «Відтоді південноруське козацтво і стало опорою православ'я і народності в Малій Росії, відтоді південноруський народ свідомо розпочав боротьбу за віру і народність не лише з католиками й уніатами, а і з ополяченими, окатоличеними, обуніаченими українськими панами і підпанками» [61, с. 50-51].

Описуючи Хотинську війну, дослідник зазначав, що хоча вимоги гетьмана Конашевича до Польщі перед Хотинською війною не були виконані, на думку науковця, вони продемонстрували силу та міць козацтва. Під час бойових дій Яворницький підкреслював, що перемога польсько-козацьких сил була здобута завдяки участі козаків, зокрема їхньому видатному ватажкові, гетьману Петру Сагайдачному [61, с. 52, 55].

За словами історика, Петро Конашевич зробив значний внесок у розширення території козацтва та збільшення чисельності козацького війська до рівня, який раніше не мав аналогів. Він створив міцні основи для подальшого розвитку українського козацтва і визначив напрямки його майбутніх дій. Як вважає дослідник, Богдан Хмельницький продовжував справу Сагайдачного, хоча й не володів таким самим тактом, яким відзначався Петро Конашевич. Таким чином, діяльність Сагайдачного стала фундаментом для подальших успіхів українського козацтва [61, с. 64].

Д. Яворницький досліджує народну пісню про Петра Конашевича Сагайдачного, акцентуючи на різних інтерпретаціях, зокрема І. Каманіна. Каманін пояснює, що під Дорошенком у пісні мається на увазі не Петро Дорошенко, а Михайло, який служив під Сагайдачним під час походу під Хотин. Яворницький звертає увагу на рядки пісні, де йдеться про «поміняв жінку на тютюн та люльку» які також вказують на Петра Конашевича, що відображає його складні стосунки з дружиною Анастасією. Літописець Величко згадує, що перед смертю Сагайдачний залишив своє багатство на церкви та школи, але не на дружину, яка після його смерті швидко вийшла заміж за іншого. Це, на думку Яворницького і Каманіна, свідчить, що Сагайдачний не був щасливий у шлюбі. Закінчення пісні, де звучить «... Гей хто в лісі, озовися!», Яворницький трактує як натяк на події під Хотиним, коли Сагайдачний опинився в лісі, блукав і шукав допомоги серед побратимів.

Таким чином, історик ідеалізує постать Сагайдачного, зображуючи його як захисника інтересів народу і керівника козацтва, з яким не було конфліктів серед козаків. Яворницький підкреслює заслугу П. Сагайдачного у розширенні козацьких територій і збільшенні чисельності війська до нечуваних масштабів. У своїх працях він зображує Сагайдачного не лише як талановитого полководця, але й як політика, здатного враховувати геополітичні обставини та гнучко адаптуватися до них. Яворницький акцентує увагу на військових перемогах гетьмана, його дипломатичній стратегії та важливій ролі у підтримці православної церкви і національної ідентичності. Особливе значення дослідник надає релігійній боротьбі та зовнішній політиці Сагайдачного, який зміг забезпечити вигоди для України в конфлікті з Річчю Посполитою та Московією. Про гетьмана історик висловлюється так: «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний – це одна з тих світлих постатей, на якій відпочиває погляд історика і образ якої назавжди залишається у народній пам'яті».

## РОЗДІЛ 7. ВНЕСОК ДОСЛІДНИКІВ ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ У ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО

### 7.1 Іван Крип'якевич

Іван Крип'якевич був одним із засновників державницького напрямку в українській історіографії. Його наукові інтереси охоплювали широкий спектр тем, включаючи історію, археологію, історіографію та історіософію. Особливу увагу він приділяв дослідженню козацької доби, що відображено в його найвідомішій праці «Історія України» [20, с. 130]. Протягом життя погляди Крип'якевича на історичний процес в Україні зазнавали змін. Спочатку він був послідовником Михайла Грушевського, але згодом перейшов на позиції державницької школи. Вчений вважав, що ключову роль в історії України відіграє формування національної самосвідомості та боротьба за державність. Цей підхід відображено в його працях, зокрема у висвітленні постаті гетьмана Петра Сагайдачного. [17, с. 42].

Іван Крип'якевич вважав, що П. Сагайдачний, стримуючи радикальні настрої серед козаків, сприяв збереженню автономії Запорізького Війська, що дозволило йому оформитися як окремий суспільний стан. Вчений був одним із перших, хто досліджував військові реформи, проведені Сагайдачним, зокрема перетворення козаків з розрізнених загонів на регулярне військо [34, с. 243]. При цьому історик зазначав, що гетьман використовував різні методи, які викликають неоднозначні оцінки. Дослідник вважав Сагайдачного видатним полководцем і талановитим адміралом, проте оцінював його як нерозважного політика. Він не поділяв характеристики гетьмана, яку запропонував Михайло Грушевський [25, с. 572].

Значну увагу історик звертає на морські походи гетьмана, зокрема, описував походи 1602, 1605 та 1608 років. На початку XVII століття запорозькі козаки, очолювані Петром Сагайдачним, розпочали активні морські та сухопутні походи проти Османської імперії та Кримського ханства. У 1602 році вони здійснили успішний морський похід на Кілію, а в 1606 році захопили Варну.

Протягом 1606-1608 років козаки здійснили ряд походів на Чорноморське узбережжя, включаючи напади на Кілію, Білгород та Ізмаїл, а також сухопутний похід на Перекоп [34]. Ці події стали початком так званої «добі героїчних походів», що тривали протягом перших двох десятиліть XVII століття й тісно пов'язані з ім'ям Петра Сагайдачного [33]. Іван Крип'якевич присвятив його військовому таланту окремий нарис, опублікований у 1922 році в журналі «Громадський вісник». Він наголошував, що навіть серед відважних запорожців Сагайдачний виділявся хоробрістю, викликаючи подив і захоплення. У другому десятилітті XVII століття він очолював майже всі значні морські та сухопутні походи козаків [32]. Основним напрямком їхніх атак на турецькі володіння були береги Анатолії та Малої Азії.

Як зазначає історик, Сагайдачний запропонував стратегію наступальної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства, яка передбачала не лише захист від нападів, а й активні військові дії на території противника. Крип'якевич підкреслював, що важливим результатом цих походів було звільнення великої кількості полонених з неволі.

Вчений, дотримуючись державницької концепції, вважав, що Сагайдачний зумів об'єднати інтереси козацтва та української інтелігенції. Він наголошував, що гетьман поєднав у собі прагнення двох активних груп українського суспільства: козацтва та міщансько-духовної інтелігенції [33, с. 164]. На думку історика, Петро Конашевич забезпечив підтримку міщанству та духовенству з боку козаків, а козацтво, своєю чергою, почало брати участь у загальнонаціональних справах. Крип'якевич представляв Сагайдачного як прихильника української державності, який прагнув забезпечити незалежність Запорізького Війська. Саме з цієї точки зору історик розглядав його відносини з Москвою та участь у війнах Речі Посполитої.

У праці «Історія українського війська» (1936) Іван Крип'якевич звернув увагу на військовий талант гетьмана, який проявив себе як досвідчений тактик і стратег під час походу на Москву. Водночас він зазначив, що запорозькі козаки

не брали безпосередньої участі в штурмі міста, оскільки їхнім завданням було перебувати в засідці та атакувати пізніше [25,с. 570].

Також історик зміг описати чисельність запорізького війська у битві під Хотиним 1621 р. За свідченням історика, зберігся детальний реєстр війська, що під проводом Сагайдачного вирушило до Хотина, – 41 520 козаків та артилерія, яка налічувала 22 гармати. Водночас, згідно з документами сейму, польське військо, що приєдналося до них у вересні 1621 року, налічувало близько 35 тисяч вояків [50].

Іван Крип'якевич зазначав, що Петро Сагайдачний, як вихованець Острозької школи, був добре обізнаний із культурними й освітніми ідеями свого часу та активно співпрацював з освітніми діячами. З метою піднесення авторитету Київського братства він разом із Запорозьким Військом став його членом. Завдяки його політиці було відновлено православну ієрархію в Україні, що допомогло зберегти православну церкву від загрози занепаду. Дослідник писав про ці події так: «Нововисвячені владики у своєму маніфесті привітали Запорозьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства» [34].

Таким чином, Крип'якевич розглядав Сагайдачного як стратегічного лідера, що поєднав інтереси козацтва та інтелігенції, реформував військо та організував успішні походи проти Османської імперії. У його працях Сагайдачний постає як видатний військовий лідер, який протягом свого десятирічного гетьманування відіграв ключову роль в організації українського війська. Також він підкреслював роль Сагайдачного у відродженні православної ієрархії.

## **7.2 Дмитро Дорошенко**

Дмитро Дорошенко видатний історик і представник державницького напрямку в українській історіографії. Історик формував концепції, що охоплювали всі етапи української історії та різні галузі історичної науки. Основну увагу в своїх працях він приділяв становленню й розвитку української

державності. Його дослідження вирізняються новим методологічним підходом і науковим синтезом, а його постать залишається символом українського патріотизму [35, с. 57].

Поділяючи погляди Михайла Грушевського, Д. Дорошенко, визнавав козацтво головною силою боротьби українських землеробів із кочовими розбійниками степу. Дослідник не вважав козацтво прямим продовженням минулих соціальних явищ в Україні, хоча бачив певні паралелі з попередніми явищами. На його думку, козацтво як окрема суспільна верства зі своїм устроєм, звичаями та організацією сформувалося лише на межі XVI–XVII століть [41, с. 77]. Як зазначає історик «Козаччина – ідеал українського народу... Козак ... – це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю... Козак – це ідеал мужчини, юнака, сміливого, завзятого, який втілює в собі всі найкращі сторони чоловічої вдачі» [16, с. 152]. Ці погляди знайшли відображення й у його висвітленні постаті гетьмана Петра Сагайдачного.

Історик розглядав постать Петра Конашевича крізь призму державницького підходу до історії. Він підкреслював, що гетьман зміг вийти за межі вузькостанових інтересів і стати загальнонаціональним лідером. Попри соціальні та майнові поділи серед козаків, саме завдяки Сагайдачному козацтво поступово перетворилося на ключову силу в етнополітичному розвитку українського народу. З цього приводу Дорошенко наголошує: «Одначе Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів підтримувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалось, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги» [16, с. 208].

Дослідник розглядав гетьмана як одного з ініціаторів відновлення церковної ієрархії. Він наголошував, що козацтво, як нова суспільна верства, стало провідною силою в захисті православної церкви: «Виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, – козащина

й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності» [16, с. 208]. На переконання історика, на початку XVII століття освічені українці чітко усвідомлювали тяглість і безперервність національного історичного розвитку. Дорошенко також зазначає, що союз між українською інтелігенцією та козацтвом уже сформувався, і наголошує на визначальній ролі Петра Сагайдачного в цьому процесі [16, с. 210].

Дослідник високо оцінює постать Петра Сагайдачного, вважаючи його однією з найвидатніших постатей в історії українського козацтва до часів Богдана Хмельницького. Він підкреслює, що сучасники вже за життя гетьмана визнавали його заслуги [16, с. 201]. Також історик зазначає, що Петро Конашевич, став лідером козаків саме тоді, коли польський уряд, занепокоєний посиленням козацтва та його непокорю, почав знову шукати методи для його контролю [16, с. 203].

Як і його попередники, Дорошенко високо оцінює морські походи гетьмана, підкреслюючи його видатні військові здібності. Зокрема, він описує похід 1616 року: «На чолі козацької ескадри Сагайдачний весною розгромив турецький флот коло устя Дніпра, взяв кільканадцять галер і коло сотні човнів. Потім поплав круг Кримського побережжя, напав на Кафу (Теодосію), цей страшний невольницький ринок, здобув її й спалив, при чім було визволено з неволі багато полонених» [16, с. 203].

Описуючи Хотинську війну, історик зазначав, що прибуття Петра Конашевича змінило ситуацію в козацькому війську, яке було незадоволене діями попереднього отамана Бородавки. Козаки радо прийняли Сагайдачного, заслухали його звіт про місію до Варшави та зустріч із королевичем Владиславом, який прихильно ставився до козаків. Дослідник підкреслює, що під час Хотинської війни саме Сагайдачний і козацьке військо відіграли ключову роль у перемозі, а сам Владислав вважав його рятівником Польщі [16, с. 212].

Таким чином, Дмитро Дорошенко створює образ Петра Сагайдачного як далекоглядного політика, талановитого полководця та національного лідера,



який цілеспрямовано прагнув забезпечити своєму народу належне місце в польській державі.

## **РОЗДІЛ 8. СПЕЦИФІКА ВІДОБРАЖЕННЯ ОБРАЗУ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО В ДІАСПОРНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Михайло Дмитрович Антонович, представник молодшого покоління українських істориків першої половини ХХ ст., посідає важливе місце в розвитку української історичної науки. Його науковий і життєвий потенціал був значною мірою знищений радянською тоталітарною системою. Незважаючи на невелику кількість збережених праць і обмежену джерельну базу, постать ученого викликає значний науковий інтерес.

Чотиритомна праця «Історія України», видана в Празі у 1941–1942 рр., стала узагальненням поглядів історика на основні події та процеси української історії. У своїй роботі дослідник по-іншому оцінював процес державотворення, відходячи від поширених на початку ХХ ст. державницьких концепцій. На його думку, держава була не головною метою, а одним із засобів забезпечення розвитку народу та національного життя [3, с. 118].

Важливе місце у праці займає питання формування української національної ідеї. Історик вважав, що цей процес тривав від доби Київської Русі до початку ХХ ст. і проходив кілька етапів розвитку. Значну роль у ньому відігравали духовенство, козацтво, аристократія та інтелігенція, однак жодна з цих суспільних верств не змогла повністю завершити оформлення та поширення національної ідеї. Погляди дослідника на історичний і політичний розвиток України поєднували різні історіографічні підходи, що робить його концепцію оригінальною та самобутньою [31].

Козаччина посідала центральне місце у наукових зацікавленнях М. Антоновича та стала однією з головних тем його історичних досліджень. Учений розглядав козацтво як унікальне й самобутнє явище української історії. У своїх поглядах на козаччину та Гетьманщину він значною мірою спирався на здобутки української історіографії свого часу. Дослідник приділяв увагу питанням походження козацтва, першим формам козацької боротьби, діяльності ранніх

козацьких ватажків, організації січей, становленню козацтва як політичної сили, його виходу на міжнародну арену та участі у військових кампаніях [7, 31].

Михайло Антонович досліджував умови, за яких козацтво поступово перебрало на себе роль захисника не лише станових, а й національних інтересів українського суспільства. Історик звертав увагу на такі чинники, як процеси полонізації та окатоличення, занепад православної церкви, наслідки Берестейської унії, діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного, а також козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст. Усі ці події, на думку дослідника, сприяли посиленню ролі козацтва в суспільно-політичному житті України [3, с. 23-37].

У листі до М. Кордуби від 8 вересня 1943 р. М. Антонович повідомляв про завершення монографії, присвяченої Петру Конашевичу-Сагайдачному, яку вже було передано до друку. Водночас дослідник зазначав, що планує внести до тексту низку доповнень і уточнень після опрацювання актових матеріалів із бібліотеки Рачинських, де йому вдалося знайти нові джерела. Історик наголошував, що прагнув спростувати поширене уявлення про Сагайдачного як виключно лояльного підданого Речі Посполитої. Крім того, М. Антонович підкреслював, що у своїх висновках нерідко полемізував із окремими концепціями Михайла Грушевського. Праця так і не була опублікована, доля її на сьогодні, на жаль, невідома [8, с. 277].

У своїх дослідженнях історик приділяв значну увагу постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, розглядаючи його як одного з ключових діячів української історії початку XVII ст. Він наголошував, що саме за часів Сагайдачного козацтво почало виходити за межі суто станових інтересів і поступово перетворювалося на силу, здатну захищати загальнонаціональні інтереси українського суспільства. На думку дослідника, заслугою гетьмана стало те, що козацтво почало виступати оборонцем національної справи в межах існуючої державної системи Речі Посполитої [3, с. 27-28].

Історик приділяв значну увагу морським походам козаків доби Петра Конашевича-Сагайдачного, вважаючи їх однією з найгероїчніших сторінок

української історії початку XVII ст. Дослідник зазначав, що через нерегулярну виплату коштів з боку державного скарбу Речі Посполитої козаки вважали можливим компенсувати це походами проти турків і татар. Важливу роль у цих походах відігравали досвідчені козацькі загони, які брали участь у попередніх війнах. У своїх працях дослідник описував відомі морські бої козаків, захоплення татарських і турецьких фортець, а також підкреслював високий рівень їхньої військової підготовки. М. Антонович наголошував, що саме активні козацькі походи проти Османської імперії стали однією з причин війни між Річчю Посполитою та Туреччиною [3, с. 29-30].

М. Антонович, описуючи московський похід Петра Конашевича-Сагайдачного, наголошував на важливій ролі козацького війська у підтримці королевича Владислава під час боротьби за московський престол. Історик зазначав, що Сагайдачний із 20-тисячним військом вирушив на допомогу польській армії, здобувши по дорозі низку ворожих фортець, зокрема Єлець, Лівни та Калугу, а також завдавши поразки московським військам біля переправи через Оку поблизу Коломни. Завдяки підтримці козаків Владислав зміг укласти вигідний мир, унаслідок якого Сіверщина повернулася до складу Речі Посполитої.

Водночас дослідник підкреслював суперечливість політики польської влади щодо козацтва. Після завершення війни коронне військо було спрямоване в Україну для обмеження козацької самостійності. Однак Сагайдачний намагався уникнути відкритого конфлікту, тому сторони перейшли до переговорів. У результаті було ухвалено обмеження проживання козаків у панських маєтках, але водночас збільшено чисельність реєстрового козацтва та підвищено платню. Окремою умовою стало припинення морських походів козаків проти Османської імперії. На думку історика, Сагайдачний погодився на ці умови радше з політичних міркувань, не будучи впевненим у їх тривалому дотриманні [3, с. 28-29].

М. Антонович підкреслював вирішальну роль козацтва у Хотинській битві, де протягом вересня 1621 р. козацько-польське військо стримувало наступ османської армії та успішно відбивало її атаки. На думку дослідника, саме козаки стали головною силою, яка забезпечила перемогу у війні. Водночас історик наголошував, що ця перемога дорого коштувала Сагайдачному: через отримане поранення гетьман помер навесні 1622 р. [3, с. 31].

Окрему увагу дослідник приділяв постаті Якова Бородавки та подіям, пов'язаним зі зміною козацького керівництва під час Хотинської кампанії 1621 р. Історик зазначав, що частина козацтва, орієнтована на здобич і королівську винагороду, підтримала Бородавку та обрала його гетьманом замість Петра Конашевича-Сагайдачного. Однак під час підготовки до битви під Хотином виявилися серйозні проблеми із забезпеченням війська, зокрема нестача продовольства та корму для коней. Це викликало невдоволення серед козаків, унаслідок чого Бородавку було страчено, а гетьманську булаву повернуто Сагайдачному [3, с. 31].

Історик висвітлив діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного напередодні Цецорської битви, особливу увагу приділяв відновленню православної церковної ієрархії в Україні. Антонович зазначав, що під час перебування в Києві патріарха Теофана, за підтримки та охорони козацького війська, було висвячено нового митрополита Іова Борецького та п'ятьох православних єпископів. Таким чином, православна ієрархія, яка перебувала у кризовому стані після Берестейської унії, була повністю відновлена. Також дослідник наголошував, що польська влада негативно сприйняла ці події, однак не могла відкрито виступити проти них через потребу в підтримці козаків у майбутній війні з Османською імперією. На його думку, Сагайдачний умів ефективно поєднувати військові та політичні інтереси козацтва, використовуючи необхідність козацької допомоги для захисту православної церкви та досягнення поступок з боку короля. Лише після отримання відповідних обіцянок гетьман розпочав підготовку до походу [3, с. 30].

Таким чином, оцінюючи діяльність Сагайдачного, М. Антонович відзначав, що він залишив після себе українське суспільство більш згуртованим у релігійному та національному плані, а також значно зміцнив авторитет гетьманської влади. Проте, на думку історика, жоден із його наступників не мав такого політичного таланту й широкого державного бачення, тому козацтво поступово знову повернулося переважно до захисту власних станових інтересів. Антонович висвітив постать П. Сагайдачного як політичного, національного і військового лідера.

## РОЗДІЛ 9. ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОСТАТІ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

### 9.1 Володимир Голобуцький

Наукова спадщина В. Голобуцького є однією з наймасштабніших серед українських радянських істориків повоєнного періоду: йому належать шість фундаментальних монографій, понад сотня наукових студій, а також науково-популярні й художні твори. Активна наукова робота вченого припала на 1950–1960-ті роки – період так званої «відлиги», що позначився поживанням досліджень з історії козацтва; саме тоді були узагальнені його основні наукові пошуки у праці «Запорожское казачество» (1957 р.), друге, перероблене видання якої вийшло у 1994 р. Попри інтенсивність і жанрову різноманітність наукових праць, інтерпретації Голобуцького формувалися в межах радянської історіографічної школи, що істотно зумовлювало його методологічні орієнтири [57, с. 252].

Як слушно зауважив В. Яремчук, дослідникові доводилося працювати між «Сциллою політичної кон'юнктури, власних поглядів, сформованих у часи інтенсивного переведення історичної науки в СРСР на державно-ідеологічні рейки, і Харибдою глибоко вкоріненого українського патріотизму та україно-центричних наукових зацікавлень...» [66]. Це зумовило послідовну орієнтацію історика на радянську класову модель, у межах якої він приділяв особливу увагу соціальним рухам і трактував події початку 1610-х років як визвольний рух селян, міщан і козацтва. Така методологічна позиція безпосередньо позначилася і на формуванні історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного. Голобуцький як представник радянської школи зосереджувався переважно на соціально-економічних і структурних аспектах розвитку козацтва та уникав чіткої характеристики діяльності Сагайдачного, хоча в радянській історіографії існувала думка про реакційність гетьмана [57, с. 262].

Першу згадку про козацького провідника подано у зв'язку з описом Ольшанської комісії 1617 року, тоді як у розповіді про морські походи 1610-х років ім'я П. Сагайдачного взагалі не фігурує. Петра Сагайдачного охарактеризовано як досвідченого дипломата, якому у Вільшанці вдалося досягти компромісу та добитися права порушувати питання про збільшення козацького реєстру [9, с. 155].

У праці «Запорозьке козацтво» В. Голобуцький пояснює участь козаків у поході на Москву складним становищем, у якому вони опинилися після підписання 28 жовтня 1617 р. угоди між військовою старшиною та Жолкевським. Однією з головних її умов було розігнати всіх «свавільників» і повернути повстанців до своїх панів [9, с. 223]. На думку історика, саме ця ситуація змусила гетьмана погодитися на похід проти Москви та підтримати королевича Владислава. Водночас Голобуцький вважав, що цей виступ мав і позитивні наслідки: він сприяв підвищенню авторитету козацтва в очах Польської держави та продемонстрував Московському царству, що козаків вигідніше мати союзниками, ніж противниками [9, с. 225]. В. Голобуцький підкреслював, що важливу роль у політичному становищі козацтва відіграло питання відновлення православної ієрархії. На його думку, події московської «смути» сприяли не лише піднесенню авторитету козаків у Речі Посполитій, а й показали Московській державі доцільність пошуку союзу з ними, насамперед через підтримку православної церкви, яка на той час перебувала в занепаді [9, с. 231-233].

Навесні 1620 року гетьман Петро Сагайдачний урочисто зустрів єрусалимського патріарха Феофана і всіляко сприяв його діяльності, що завершилася висвяченням у жовтні того ж року Іова Борецького на київського митрополита та відновленням православної ієрархії. Голобуцький зазначав, що нові церковні діячі, зокрема Іов Борецький, Ісайя Копинський та Ісаакій Борискович, виступали не лише противниками унії, а й прихильниками зближення з Москвою, що об'єктивно сприяло посиленню контактів між



козацтвом і Московським царством. Водночас вступ Сагайдачного разом із реєстровим військом до Київського братства зміцнив союз козацтва з православною церквою та міщанством, сформувавши спільний фронт у боротьбі за відновлення позицій православ'я. Таким чином, на думку історика, відновлення православної ієрархії стало важливим чинником, що потенційно наближав козацтво до Москви. Голобуцький вважав, що відновлення православної ієрархії наблизить козаків до Москви [9, с. 231-233].

Аналізуючи події Хотинської війни, В. Голобуцький підкреслював, що спроби польського уряду залучити козацькі сили до боротьби проти Османської імперії збіглися з періодом загострення внутрішніх суперечностей у козацькому середовищі. Протистояння розгорталося між старшинською групою на чолі з Петром Сагайдачним, яка прагнула налагодити взаємини з владою Речі Посполитої та домогтися послаблення національно-релігійного тиску, і значною частиною козацтва, яку підтримували запорожці та очолював Яків Бородавка. За спостереженням історика, Бородавка наполягав на визнанні козацьких прав для всіх покозачених, тому саме його заклики знаходили відгук серед тих, хто намагався позбутися панської залежності. Водночас Голобуцький зазначав, що Бородавка одним із перших усвідомив небезпеку турецького наступу і погодився на співпрацю з Сагайдачним. У ранніх працях дослідник навіть висловлював припущення про намір Бородавки разом із містами Наддніпрянщини перейти під протекцію московського царя, однак у виданні 1994 року від цієї гіпотези відмовився, наголошуючи натомість на прагненні обох козацьких угруповань знайти спільну позицію перед зовнішньою загрозою. Такого порозуміння було досягнуто на козацькій раді в Сухій Діброві, де Сагайдачного обрали представником козацтва для переговорів у Варшаві [9, с. 244].

Повертаючись до козацького табору, Сагайдачний дорогою зіткнувся з турецьким загоном, зазнав тяжкого поранення і ледь уникнув полону. Прибувши до війська, він застав зростаюче невдоволення діями Бородавки, якого звинувачували у відправленні на бій невеликих загонів, що робило їх легкою

здобиччю для ворога. За розпорядженням гетьмана Бородавку було заарештовано, закуто в кайдани, звинувачено у численних провинах і страчено. На думку Голобуцького, ця подія стала завершальним етапом протистояння між двома козацькими угрупованнями. Дослідник вважав, що рішучі дії Сагайдачного були продиктовані передусім військовою необхідністю, адже в умовах вирішального протистояння з турецьким військом козацький табір не міг мати двох керівників. Водночас історик припускав, що цей крок залишив важкий слід у свідомості гетьмана: наприкінці життя Сагайдачний розпорядився вписати до поминальника ім'я «Якова», яке, ймовірно, стосувалося страченого Бородавки [9, с. 249].

Розглядаючи перемогу під Хотином, В. Голобуцький підкреслював її велике значення для подальшого розвитку подій у Східній Європі та для Речі Посполитої, водночас відводячи провідну роль у цій перемозі козацькому війську. Описуючи обставини смерті Петра Сагайдачного, у радянський період дослідник досить стримано оцінював його діяльність, характеризуючи насамперед як визначного військового та політичного діяча. Натомість у перевиданні праці образ Сагайдачного висвітлено значно ширше.

Отже, дослідник розглядав діяльність гетьмана переважно в контексті соціально-економічного розвитку козацтва та суспільних рухів початку XVII ст., що зумовлювало стриману оцінку його особистої ролі. Водночас Сагайдачний постає як досвідчений дипломат і політичний діяч, пов'язаний із ключовими подіями того часу. У перевиданні 1994 року оцінка постаті гетьмана стала ширшою й менш обмеженою ідеологічними рамками, що дозволило представити його не лише як військового керівника, а й як провідника державно-політичних інтересів українського суспільства.

## **9.2 Кость Гуслистий**

З утвердженням радянської влади історична наука опинилася під значним ідеологічним контролем. Однією з перших спроб частково відійти від жорстких

ідеологічних рамок став науковий доробок К. Гуслистого опублікований у 1941 році. К. Гуслистий, відомий український історик-медієвіст радянського періоду, досліджував минуле в межах поширеного тоді формаційно-класового підходу, проте водночас намагався зберігати певну історичну об'єктивність. У його наукових працях знайшла відображення і постать Петра Сагайдачного, яка отримала висвітлення та доволі неоднозначну оцінку у двох дослідженнях історика [14].

К. Гуслистий у своїй публікації 1972 року дав більш узагальнену характеристику Петра Конашевича, підкресливши його роль як видатного полководця. Історик акцентував на тому, що саме успішна боротьба проти турецько-татарської агресії під проводом Сагайдачного стала ключовим фактором, який забезпечив козацтву визнання та високий авторитет на міжнародній арені [15]. Водночас, аналізуючи соціальні рухи того часу, дослідник досить критично оцінював політичну лінію гетьмана. Діяльність Сагайдачного розглядалася крізь призму тогочасних польсько-українських та польсько-російських відносин, де постать П. Конашевича отримувала неоднозначне трактування залежно від його дипломатичних кроків щодо Речі Посполитої.

Історик розглядав Петра Сагайдачного як представника козацької старшини, який упродовж тривалого часу дотримувався політики компромісу з польською шляхтою. Водночас він зазначав, що така лінія поведінки могла сприяти отриманню козацтвом певних поступок під час польсько-козацьких переговорів.

На думку К. Гуслистого, похід на Москву 1618 р. був неоднозначним моментом у діяльності гетьмана. Після нього, як вважав дослідник, Сагайдачний почав орієнтуватися на Московську державу та схилитися до ідеї її об'єднання з Україною [15, с. 124].

На думку К. Гуслистого, після московського походу П. Сагайдачний, виконуючи умови Вільшанської та Роставицької угод, намагався придушити

виступи козацької голоти й тим самим продемонструвати лояльність до польського короля, за що навіть отримав подяку. Однак саме ці дії викликали невдоволення серед широких козацьких мас і сприяли формуванню опозиції виключених з реєстру козаків на чолі з Я. Бородавкою. Прагнучи зберегти свій політичний вплив, Сагайдачний згодом почав діяти всупереч інтересам Речі Посполитої: здійснив похід на Крим і направив посольство до Москви, що, за припущенням історика, могло бути пов'язане як із пошуком підтримки московського уряду, так і з намірами відновити православну ієрархію. Сукупність цих обставин, за К. Гуслистим, зумовила перехід гетьмана до опозиційної позиції щодо політики шляхетської Польщі в Україні [14, с 104-106].

Історик зазначав, що П. Сагайдачний відіграв важливу роль у формуванні культурно-релігійного осередку в Києві. Він підтримував архімандрита Києво-Печерського монастиря Є. Плетенецького у поверненні монастирських земель від уніатів, сприяв діяльності Київського братства, до якого вступив разом із козацьким військом, а також активно підтримував відновлення православної ієрархії, зокрема забезпечив охорону єрусалимського патріарха Феофана. [14].

К. Гуслистий, аналізуючи події Хотинської війни, підкреслював, що для залучення козаків до цієї кампанії польська влада навіть звернулася по підтримку до патріарха Феофана. Дослідник наголошував на вирішальній ролі козацького війська під проводом П. Сагайдачного у перемозі, яка зупинила турецький наступ на Європу. Водночас він зазначав, що завершення війни погіршило становище козацтва, оскільки укладений договір передбачав обмеження їхніх прав і діяльності. Смерть Сагайдачного, за спостереженням історика, викликала занепокоєння серед польської шляхти щодо подальших дій козаків. Загалом постать гетьмана Гуслистий розглядав у контексті ширших історичних процесів своєї доби [14, с. 116-117].

Отже, інтерпретація постаті Петра Конашевича-Сагайдачного формувалася в межах методологічних підходів радянської історичної науки. Історик розглядав діяльність гетьмана передусім у контексті соціальних рухів і

політичних відносин між Річчю Посполитою, козацтвом та Московською державою, що зумовлювало доволі критичну оцінку його політики компромісу з польською владою. Водночас К. Гуслистий визнавав значну роль Сагайдачного у зміцненні міжнародного авторитету козацтва, зокрема через боротьбу проти турецько-татарської агресії, а також підкреслював його внесок у розвиток православної церкви та культурно-релігійного життя Києва. Таким чином, у працях дослідника постать гетьмана постає суперечливою: з одного боку як представник козацької старшини, що прагнув компромісу з польською владою, а з іншого, як військовий і політичний діяч, діяльність якого сприяла зміцненню позицій козацтва та православ'я в Україні.

## ВИСНОВКИ

Здійснене нами історіографічне дослідження підтверджує думку про те, що образ Петра Конашевича-Сагайдачного упродовж XIX–XX ст. посідав важливе місце в українській історичній думці та зазнавав постійної трансформації залежно від суспільно-політичних умов, методологічних підходів та ідеологічних орієнтирів конкретної історіографічної епохи. Постать гетьмана стала одним із ключових елементів формування українського національного історичного наративу, а її інтерпретація значною мірою відображала розвиток самої української історіографії.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що представники різних історіографічних напрямів формували відмінні образи Сагайдачного, акцентуючи увагу на тих аспектах його діяльності, які найбільше відповідали їхнім світоглядним та науковим позиціям. Романтична історіографія XIX ст. створила героїзований образ гетьмана як оборонця православної віри, козацьких традицій та національної самобутності. У працях представників цього напрямку помітним є вплив романтичного світогляду, ідеалізація козацької доби та прагнення піднести роль героїчних постатей українського минулого.

Народницька історіографія, представлена насамперед працями Володимир Антонович та Михайло Грушевський, трактувала Сагайдачного передусім як представника козацтва та виразника інтересів українського народу. У центрі уваги дослідників перебували питання взаємодії гетьмана із козацьким середовищем, його роль у національно-релігійній боротьбі та значення козацтва як окремої суспільної сили. Водночас у працях народницької школи простежується певна суперечливість в оцінках діяльності Сагайдачного, особливо щодо його політичних компромісів із польською владою.

Представники державницького напрямку української історіографії суттєво переосмислили постать гетьмана. Для них Сагайдачний постав не лише як козацький ватажок, а насамперед як державний діяч та носій українських політичних традицій. У працях Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та інших

представників цього напрямку особливий акцент робився на державотворчих аспектах діяльності гетьмана, його дипломатичній активності, реформуванні козацького війська та підтримці православної церкви як одного із чинників консолідації українського суспільства. Саме державницька школа значною мірою сформувала модерний національний образ Сагайдачного як політичного провідника українського народу.

Українська діаспорна історіографія продовжила традиції державницького трактування постаті гетьмана. В умовах еміграції дослідники прагнули зберегти українську національну історичну традицію та протиставити її радянським концепціям історії. У працях діаспорних істориків Сагайдачний розглядався як символ української політичної окремішності, захисник православ'я та репрезентант державницьких прагнень козацької України.

Окреме місце у формуванні історіографічного образу Сагайдачного посідає радянська історіографія. Її представники були змушені підпорядковувати дослідження вимогам марксистської методології та класового підходу. Унаслідок цього діяльність гетьмана часто оцінювалася крізь призму соціальної боротьби та класових суперечностей. Радянські історики намагалися применшити державницький характер діяльності Сагайдачного та акцентували увагу переважно на соціально-економічних аспектах козацького руху. Водночас навіть у межах радянської історичної науки простежуються спроби більш об'єктивного висвітлення окремих аспектів діяльності гетьмана.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що еволюція історіографічного образу Петра Конашевича-Сагайдачного була безпосередньо пов'язана із розвитком української національної історичної думки. Кожна історіографічна школа не лише інтерпретувала діяльність гетьмана відповідно до власних наукових принципів, а й використовувала його образ для обґрунтування певних суспільно-політичних та національно-історичних концепцій.

Також, проведений аналіз засвідчує, що постать гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного викликала значний науковий та пізнавальний інтерес

у провідних українських істориків XIX–XX ст. Більшість визначних представників українського історіографічного процесу, навіть якщо не присвячували гетьману окремих праць, так чи інакше зверталися до його постаті у своїх дослідженнях. Саме їхній науковий доробок сприяв утвердженню Сагайдачного в пантеоні українських національних героїв. Завдяки дослідницькій і популяризаторській діяльності проаналізованих вчених гетьман посів чільне місце серед провідних постатей української історії. Відтак сучасні наукові та суспільні уявлення про Петра Конашевича-Сагайдачного значною мірою є результатом праці досліджених нами істориків.

Таким чином, постать Сагайдачного стала важливим елементом української історичної пам'яті та одним із центральних образів української історіографії XIX–XX ст. Аналіз його історіографічної рецепції дає змогу не лише простежити еволюцію поглядів на діяльність гетьмана, а й глибше зрозуміти процес формування української історичної науки загалом.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусак М. Михайло Грушевський як історик-народник і державник. *Записки НТШ*. Нью-Йорк, 1978. С. 7–20. (У 110 роковини народження. 1876–1976. Секція Історії України).
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
3. Антонович М. Історія України. Т. III: Козаччина та Гетьманщина. Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1941. 118 с. (Наукова бібліотека «ЮТ»; ч. 3).
4. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 284 с.
5. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения Славян в этой стране до уничтожения Гетманства. 4-е изд. С.-Петербург; Киев; Харьков, 1903. 653 с.
6. Буряченко С. Релігійні взаємини українського козацтва та уряду Речі Посполитої в кінці XVI на початку XVII ст. в українській, російській та польській історіографіях XIX – XX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 244–249.
7. Буряченко С. Участь українського козацтва у Московському поході 1618 р. в українській, польській та російській історіографіях. *Гуманітарний журнал*. 2014. Вип. 1–2. С. 210–215.
8. Великопольська У. Епістолярій в особовому фонді Мирона Кордуби (з листів М. Антоновича до М. Кордуби). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2008. Т. 8. С. 271–278.
9. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. К., 1994. 539 с.
10. Грушевський М. Історія України–Руси: в 10 т. Т. 7: Козацькі часи – до року 1625. К.: Наукова думка, 1995. 592 с.
11. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII ст. К.; Відень, 1919. 248 с.
12. Грушевський М. Пересування культурно-національного центру на Схід: козащина як чергова рушійна сила національного українського активу. *Український історик*. 1991–1992. Ч. 3–4. С. 70–81.

13. Грушевський М. Гетьман Петро Сагайдачний. *Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2005. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. 298–300.
14. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). *Нариси з історії України*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1941. Вип. 3. 188 с.
15. Гуслистий К. Петро Конашевич Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті). *Український історичний журнал*. 1972. № 4. С. 124–131.
16. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
17. Заболотна І. Іван Крип'якевич – формування світоглядних орієнтирів. *Історичний журнал*. 2004. № 1–2. С. 40–50.
18. Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські. *Київська старовина*. 1995. № 1. С. 15–22.
19. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. 960 с. (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; вип. 8).
20. Іван Петрович Крип'якевич: короткий бібліогр. покажч. Львів: Львів. б-ка АН УРСР, 1958. 24 с.
21. Івасюта М. Іван Петрович Крип'якевич. (До 80-річчя з дня народження). *Український історичний журнал*. 1966. № 6. С. 127–131.
22. Історичне джерелознавство / за ред. Я. С. Калакури, І. Н. Войцехівської, С. Ф. Павленка. К.: Либідь, 2003. 488 с.
23. Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. 488 с.
24. Історія Русів / пер. Івана Драча. Львів, 2001. 183 с.
25. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII, 702 с.

26. Калакура Я. Українська історіографія. К.: Генеза, 2004. 494 с.
27. Каманин И. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. К.: тип. Фиха, 1901. IV, 30, 51 с.
28. Ковальчук О. Дослідження козацької еліти в першій половині XIX ст.: історіографічний, джерелознавчий та археографічний аспекти. *Славістична збірка: зб. ст. за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2015 р.)*. Київ, 2016. Вип. 2. С. 45–58.
29. Колесник В. Наукова спадщина В. Б. Антоновича в оцінці М. С. Грушевського. *Київська старовина*. 1995. № 3. С. 78–83.
30. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К.: Генеза, 2000. 256 с.
31. Конопка Н. Михайло Антонович як дослідник історії України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 75–87.
32. Крип'якевич І. Петро-Конашевич Сагайдачний. В 300-ті роковини смерті. *Громадський вісник*. 1922. Кн. 1. С. 84–86.
33. Крип'якевич І. Петро-Конашевич Сагайдачний. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 7–8. С. 5–6.
34. Крип'якевич І. Історія України. 2-ге вид. Львів: Світ, 1992. 520 с.
35. Крупницький Б. Д. Дорошенко – піонер української науки. *Український літопис*. 1953. Ч. 1. С. 56–63.
36. Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу. *Русский архив*. 1877. Кн. 1. С. 358–365.
37. Куций І. Цивілізаційні образи Європи та Азії в «Історії Русів». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 12–18.
38. Максимович М. Сказание о запорожском гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном. М., 1850. 264 с.

39. Маркевич Н. История Малороссии: в 5 т. Москва: Тип. Августа Семе́на, 1842. Т. 3. 406 с.
40. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). К.: Вид-во Київського університету, 1959. 254 с.
41. Матвієнко В. Дмитро Дорошенко – видатний український дипломат і науковець. *Історичний календар*. К., 2002. С. 204–214.
42. Матвієнко В. З державницьких позицій: до 120-річчя від дня народження Д. І. Дорошенка. *Політика і час*. 2002. № 4. С. 75–84.
43. Ольхіна Н. Історіософська концепція українського козацтва та Запорозької Січі в науковій спадщині М. Максимовича. *Історіографія, джерелознавство*. 2009. Вип. 5. С. 142–156.
44. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*: матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків: НАН України. Ін-т історії України, 1995. С. 36.
45. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / пер. з англ. М. Климчука. К.: Laugus, 2013. 440 с.
46. Плохій С. Козацький міф. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. 400 с.
47. Порошук Л., Темірова Н. «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського – енциклопедія української минувшини. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вінниця: ДонНУ ім. В. Стуса, 2017. Т. 1. С. 134–138.
48. Ребенок В. Московський похід гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного 1618 р.: історіографія проблеми. *Ніжинська старовина*. 2012. № 14. С. 80–82.
49. Ричка В., Смолій В. В. Б. Антонович як історик українського козацтва. *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 109–115.

50. Сас П. Чисельність Запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. *Український історичний журнал*. 2010. Вип. 2. С. 17–37.
51. Сас П. Петро Конашевич Сагайдачний. *Володарі гетьманської булави*. Київ: Варта, 1995. С. 87–140.
52. Світленко С. Свої і чужі символи історичної пам'яті у світогляді та творчій спадщині Д. І. Яворницького. *Харківський історіографічний збірник*. 2016. Вип. 15. С. 103–113.
53. Смолій В., Сохань П. Видатний історик України. В кн.: Грушевський М. С. *Історія України-Руси*: в 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1991. Т. 1. С. I–XXIV.
54. Смолій В., Гуржій О. Спадщина: (Про «Історію українського козацтва» М. Грушевського). *Вітчизна*. 1989. № 1. С. 165–172.
55. Страшко Є., Ребенок В. Історіографічні концепти московського походу гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного: дискусійний дискурс. *Часопис наукових праць викладачів та студентів історико-юридичного факультету*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 3. С. 45–52.
56. Ульяновський В. Син України (В. Антонович: громадянин, учений, людина). В кн.: Антонович В. Б. *Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори*. К.: Либідь, 1995. С. 5–76.
57. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова і педагогічна діяльність. К.: Інститут історії України, 2011. 336 с.
58. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. *Історичні постаті України: збірка праць*. Одеса: Маяк, 1993. С. 24–64.
59. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т. К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. 596 с. (Пам'ятки історичної думки України).
60. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Львів: Світ, 1990–1992. Т. 3. 388 с.
61. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ: Січ, 1991. 70 с.

62. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша–Каменського в світлі дослідницького інструментарію. *Український археографічний щорічник: Нова серія*. 2006. Т. 13, вип. 10–11. С. 343–361.
63. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив. В кн.: *Історія українського середньовіччя: Козацька доба: зб. наук. пр. (На пошану Олени Михайлівни Апанович)*. К., 1995. Ч. 1. С. 115–124.
64. Ясь О. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича. *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 1. С. 27–42.
65. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ — 80-ті роки ХХ ст.): монографія: у 2 ч. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.
66. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 167 с.